

# Mefâtîhu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr Adlı Tefsirin Şehristânî'ye Aidiyeti Meselesi

Recep ARPA\*

**Öz:** *Mefâtîhu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ebrâr fî tefsiri'l-Kur'ân*, meşhur *el-Milel ve'n-nihal* yazarı Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'ye (ö.548/1153) nisbet edilen, Kur'ân ilimlerine dair on iki bölümlük bir mukaddime ile ilk iki sûrenin (Fatiha ve Bakara) tefsirini içeren ve henüz ilim çevrelerinde pek bilinmeyen bir Kur'ân tefsiridir. Şehristânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren eski kaynaklarda Şehristânî'ye ait böyle bir tefsirden söz edilmemiş olması, eserin Şehristânî'ye aidiyeti noktasında bazı kuşuklara yol açmış, genel kabule göre Eş'arî mezhebine mensup olarak kabul edilen Şehristânî'nin diğer eserlerinin aksine bu eserinde Şii/İmâmî veya İsmâilî sayılabilecek bazı görüşler serdetmesi bu kuşukuyu daha da artırmıştır. Bu makalede Şehristânî'ye aidiyetinde kuşku bulunmayan diğer eserleriyle karşılaştırmak suretiyle *Mefâtîhu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyeti konusu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde netleştirilmeye çalışılacaktır..

**Anahtar Kelimeler:** Şehristânî, *Mefâtîhu'l-esrâr*, *el-Milel ve'n-nihal*.

## The Issue of the Attribution of *Mafâtiḥ al-asrâr wa-maṣābiḥ al-abrâr* to al-Shahrastānī

**Abstract:** *Mafâtiḥ al-asrâr wa-maṣābiḥ al-abrâr fî tefsiri'l-Qur'ân* is a Qur'ân commentary that has been rarely known among scientific circles and is attributed to Muḥammad b. 'Abd al-Karīm al-Shahrastānī, the author of the famous book *al-Milal wa-l-nihal*. It consists of an introductory section including twelve parts on the Qur'ānic sciences and the exegesis of the first two sūras, al-Fātiḥa and al-Baqara. The fact that this commentary has not been mentioned as a work of al-Shahrastānī in the classical sources that give information about al-Shahrastānī and his works raises doubts about its attribution to al-Shahrastānī. These doubts get stronger with the views that al-Shahrastānī put forward in the commentary that might be attributed to Shi'i/Imāmī or Ismā'īlī unlike those in other works of al-Shahrastānī who has widely been considered an Ash'arī. In this paper, we try to clarify the issue of the attribution of *Mafâtiḥ al-asrâr* to al-Shahrastānī leaving no room for doubt by making comparisons to the works that are known to belong to al-Shahrastānī.

**Keywords:** al-Shahrastani, *Mafatih al-asrar*, *al-Milal wa-l-nihal*.

---

\* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, receparpa@hotmail.com.

## Giriş

*Mefâtihu'l-esrâr ve Mesâbihu'l-ebâr fi tefsiri'l-Kur'ân*, meşhur *el-Milel ve'n-nihal* yazarı Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'ye (ö.548/1153) nisbet edilen, Kur'ân ilimlerine dair on iki bölümlük bir mukaddime ile ilk iki sûrenin (Fatiha ve Bakara) tefsirini içeren ve henüz ilim çevrelerinde pek bilinmeyen bir Kur'ân tefsiridir. Tefsirin bilinen tek nüshası Tahran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde 8086/B78 numarada kayıtlıdır.<sup>1</sup> Bu yazma nüsha ilk olarak Abdülhüseyn Hâirî'nin önsözü ve Perviz Ezkâî'nin indeksiyle tıpkıbasım olarak neşredilmiştir (Merkez-i İntişâr-ı Nüshâ-ı Hattî, Tahran 1988). Daha sonra mukaddime ve Fatiha sûresini muhtevî bölüm Muhammed Ali Âzerşeb tarafından tahkik edilerek tek cilt halinde yayımlanmış (İhyâ-i Kitâb, Tahran 1997) ve bu baskı Toby Mayer tarafından *Keys to the Arcana: Shahrastani's Esoteric Commentary on the Qur'an* ismiyle İngilizceye çevrilmiş ve orijinal Arapça metni ile birlikte Londra'daki İsmâilî Araştırmalar Enstitüsü'nün (The Institute of Ismaili Studies) katkılarıyla neşredilmiştir (Oxford University Press, Oxford & New York 2009). Eser son olarak Muhammed Ali Âzerşeb tarafından önceki edisyonun

<sup>1</sup> Eser iki cilt bir arada olmak üzere 434 varaktan (868 sayfa) ve her varak da 25 satırdan oluşmaktadır. Birinci cilt 240 varak olup *Mefâtihu'l-furkân* isimli on iki bölümlük mukaddimeyi (26<sup>b</sup>), Fatiha (vr. 45<sup>b</sup>) ve Bakara sûresinin 123. âyetine kadar olan kısmı ihtiva eder (240<sup>b</sup>). İkinci cilt ise Bakara sûresinin 124. âyetinden başlar (vr. 241<sup>a</sup>) ve Bakara sûresinin son âyetiyle nihayete erer. Eserin ünvan sayfasında "*Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebâr fi tefsiri'l-Kur'ân* kitabı İmâmü'l-hucce Tâcü'l-mille ve'd-dîn Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî'nin tasnifindedir. Allah onun ravzasını gufran sağanaklarıyla sulasın ve onu cennet bahçelerinin en yücesine yerleştirsın" ibaresi bulunmaktadır. Bunun altında "Ubeydullah el-Vâsik b. İbrahim b. Muhammed b. el-Müeyyed Ebu'l-Mecâmî el-Hamevî el-Cüveynî kendi için istinsah etti. Bu satırların yazılışı 4 Şaban 667'de (1268) tamamlandı." notu vardır. Bu satırlar muhtemelen eserin yazımı tamamlandıktan sonra yazılmıştır. Zira eserin ferağ kaydında "Kitabın yazılması Allah'ın yardımı ve inayetiyle 667 (1268) senesi Recep ayında tamam oldu. Allah'ım sen eserin kâtibi Muhammed b. Muhammed ez-Zâncî'nin günahlarını bağışla" kaydı vardır. Yine ünvan sayfasının üzerinde "Bu tasnifin başlangıcı 538 (1143) yılının aylarına denk gelir", bunun altında ise "musannif hattından naklettim" ibaresi bulunmaktadır. İkinci cildin ilk varağının yan boşluğunda ise bunun tefsirin ikinci cildin başlangıcı olduğu ve bu cildin 540 (1145) senesi Muharrem ayında tamamlandığı ve nüshanın aslının musannif hattı olduğu bildirilmektedir. İkinci cildin sonunda ferağ kaydının alt tarafında bu nüshanın Kuran'ın sırlarına vâkıf olan Tâcüddîn eş-Şehristânî'nin musannif hattı olan nüshasından istinsah edildiği ve eserin aslının iki cilt olduğu yazmaktadır. Eser, Abdülhüseyn Hâirî'nin önsözü ve Perviz Ezkâî'nin indeksiyle tıpkıbasım olarak neşredilmiştir.

devamı olarak tamamı iki cilt halinde yayımlanmıştır (Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2008).<sup>2</sup>

Şehristânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren eski kaynaklarda Şehristânî'ye ait *Mefâtihu'l-esrâr* adlı bu tefsirden ismen söz edilmemiş olması eserin Şehristânî'ye aidiyeti noktasında bazı kuşkulara yol açmıştır. Zira genel kabule göre fıkhîta Şâfiî, itikatta Eş'arî<sup>3</sup> mezhebine mensup olarak kabul edilen ve bu yönünü eserlerine de yansıtan Şehristânî,<sup>4</sup> diğer eserlerinin aksine bu eserinde Şii/İmâmî veya İsmâilî sayılabilecek bazı görüşler serdetmesi ve Kur'ân'ın tahrif edildiği iddiasını olumlayan bazı ifadelere yer vermesi bu kuşkuyu daha da artırmıştır.

Hız. Ali mushafından bahsederken Kur'ân'ın cem' esnasında tahrif edildiğine ve Ehl-i Beyt'in faziletine dair bazı âyetlerin Kur'ân'dan çıkarıldığını ifade eden rivâyetleri kritiğe tâbî tutmadan âdetâ olumlar gibi bir tavır takınması, Şehristânî'nin itikâdî kimliği üzerinde var olan şüphelerin bu eseri vasıtasıyla yeniden

<sup>2</sup> Yazma nüshada olduğu gibi, *Mefâtihu'l-furkân* isimli on iki bölümlük mukaddimeyi Fatîha ve Bakara sûresinin 123. âyetine kadar olan kısmı ihtiva eden ilk cildi 600 sayfadan oluşmaktadır. İkinci cilt ise Bakara sûresinin 124. âyetinden başlar ve Bakara sûresinin 286. âyetiyle sona erer. Eserin baş tarafında tefsirin muhakkiki Muhammed Ali Âzerşeb tarafından Şehristânî'nin hayatı, eserleri, ilmî mevkii, hocaları, tefsirin nüshası, tahkikte takip ettiği metot gibi yaklaşık 60 sayfalık bir giriş vardır. Tefsirin sonunda da yine muhakkik tarafından eklenen iki ek bölüm bulunmaktadır. Bunlardan birinci ek Şehristânî'ye nispet edilen *Meclis fi'l-Halk ve'l-Emr* adlı Farsça telif ettiği ve Celal Nâinî tarafından *Şerh-i Hâl ve Âsâr-ı Hüccetü'l-Hak Ebü'l-Feth eş-Şehristânî*'nin sonunda yayımlanan (Tahran 1343/1964) eserin, tefsirin muhakkiki Âzerşeb tarafından yapılmış Arapça tercümesidir. İkinci ek ise Şehristânî'nin mukaddimesinin üçüncü bölümünde bazı şahsî mushafların sûre tertiplerini içeren bölümün yine tefsirin muhakkiki Âzerşeb tarafından başka eserlerde yer alan şahsî mushafların sûre tertipleriyle ilgili mukayeseli mütâlaalarından oluşmaktadır. Tefsirin muhakkik tarafından oluşturulan oldukça mufassal bir fihrist ve indeksi bulunmaktadır. Ayrıca tefsirin sonunda Şehristânî üzerine çalışmaları bulunan ve eserin mukaddime ve Fatîha sûresini muhtevî bölümünü İngilizceye tercüme eden eserin editörü Toby Mayer'in İngilizce bir giriş yazısı bulunmaktadır.

<sup>3</sup> bkz. Yâkût, el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1990, III, 427-428; Tâceddîn Abdülvehhâb es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, Kahire 1964-1976, VI, 128; Ebü'l-Abbâs Şemseddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut trs., IV, 273-275.

<sup>4</sup> Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-kelem*, nşr. Alfred Guillaume, yy., ts., s. 11, 72, 282; Muhammed b. Nâsır b. Sâlih es-Suheybânî, *Mencehü's-Şehristânî fi kitâbihi'l-Milel ve'n-Nihal*, Riyad trs., s. 90-91.

gündeme gelmesine sebep olmuş ve hakkındaki Şîî ve/veya İsmâilî olduğu yönündeki iddiaların hiç de sebepsiz yere dile getirilmediğini bu eserinde göstermiştir.

Genel kabule göre itikatta Sünnî/Eş'arî olarak kabul edilen Şehristânî'nin Şîî/İmâmî veya İsmâilî/Bâtınî olduğu yönünde de ciddi iddialar bulunmaktadır.<sup>5</sup> Bu iddialar ilk olarak Şehristânî'nin muasırları olan Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1166), Zahîrüddîn el-Beyhakî (ö. 565/1169) ve Ebû Muhammed İbn Arslan el-Hârizmî (ö. 568/1172) tarafından ortaya atılmıştır. el-Hârizmî Şehristânî'yi itikat hususunda bocalama, ilhada meyletme ve şeriatın nurundan yüz çevirip felsefenin karanlıklarına dalmakla suçlamakta,<sup>6</sup> öğrencisi Ebû Sa'd es-Sem'ânî ise onun Ehl-i Kal'a'ya (Alamut kalesindekilere-Bâtıniyye/ İsmâiliyye'ye) meyletmek, bu fırkanın propagandasını yapmak ve Şîîlik temayülünde (teşeyyü') aşırı gitmekle itham edildiğini haber vermektedir.<sup>7</sup> Muhtemelen ömrünün otuz yılını Nizârî-İsmâilî hareket içinde geçiren ve daha sonra Şîî-İmâmî itikadı benimseyen Nasîruddîn et-Tûsî (ö. 672/1274) *Seyr-u sülûk* adlı eserinde bu konuda daha da ileri giderek Şehristânî'den Bâtınî-İsmâilî davet hiyerarşisinde önemli bir statüyü ifade eden "Dâi'd-duât"<sup>8</sup> olarak söz etmiş ve kendisinin bizzat Şehristânî'nin devamlı hizmetinde bulunan bir şâkird ve müstefidi olan babasının dayısı tarafın-

<sup>5</sup> Şehristânî'nin mezhebî kimliği hakkında tartışmalar için bk. Mustafa Öztürk, "The Different Stances of al-Shahrestâni: A Study of the Sectarian Identity of Abûl-Fath al-Shahrestâni in Relation to his Qurânic Commentary, Mafâtih al-asrâr", *İlahiyat Studies*, cilt: I, sayı: 2, Bursa 2010, ss. 195-239; Makalenin gözden geçirilmiş Türkçe çevirisi için bkz. "Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'an Tefsiri Bağlamında Ebû'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, 2012, ss. 7-12, (Bundan sonra makalenin Türkçe versiyonuna atıfta bulunulacaktır).

<sup>6</sup> el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 377.

<sup>7</sup> Ebû Sa'd Abdülkerim es-Sem'ânî, *et-Tahbir fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, Bağdat 1975, s. 227-228; a. mlf, *el-Müntehab min mu'cemi şüyuhî'l-İmam el-Hafız Ebî Sa'd Abdülkerim İbn Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî*, dirase ve tahkik: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996/1417, I, 1503.

<sup>8</sup> İsmâilî davet/propaganda hiyerarşisinin en tepesinde yer alan İmâm, dâiler arasından en yetkin, en bilgili olanını seçer ve bu seçkin dâi "Dâi'd-duât" diye anılır. Bütün bölgelerdeki propaganda faaliyetlerini denetleme işi bu baş dâiye tevdi edilir. Ayrıca bu baş dâi, İmâm ile dâiler arasındaki irtibatı sağlayan bir köprü konumundadır. Te'vile dayalı hikmet/felsefe toplantılarını organize görevi de ona aittir. Bazen "Dâi-yi ekber" ve "Bâb" diye de anılan bu en yüksek dâi bir üst rütbeyi temsil eden Hücet'e karşı sorumludur. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınlık ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, Ankara 2003, s. 98-99.

dan eğitildiğini söyleyerek Şehristânî'nin İsmâilî davanın önemli bir üyesi olduğunu haber vermiştir.<sup>9</sup>

Şîi-İmâmî müellif İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ise Şehristânî'nin İmâmiyye'ye kin besleyenlerin en şedidlerinden biri olduğunu iddia etmektedir.<sup>10</sup> Ancak İbn Teymiyye'nin Hillî'nin *Minhâcü'l-Kerâme*'sine reddiye mahiyetinde yazdığı *Minhâcü's-sünne* adlı eserinde söyledikleri Hillî'nin tam aksi istikamettedir. O için gerçeğinin Hillî'nin söylediği gibi olmadığını, Şehristânî'nin birçok konuda İmâmiyye Şiası'nın görüşlerine meylettğini, hatta kimi zaman da Şia'nın Bâtıniyye-İsmâiliyye koluna ait görüşler zikrettiğini, bu yüzden kimilerinin onu gerçekte İsmâilî olmadığı halde İsmâiliyye'ye mensup olmakla itham ettiklerini söyler. Nitekim *el-Milel ve'n-nihal* ve *el-Musâra'a* adlı kitaplarını döneminde Şia'nın önde gelenlerinden olan Nakîbüleşraf Ali b. Ca'fer el-Müsevî için yazdığını, sözü edilen kişinin ise İsmâilî değilse bile Şîi olduğunu ve Şehristânî'nin de eserlerinde Şîiliğini açıkça izhar ettiğini iddia eder.<sup>11</sup> Buna karşı Tâceddîn es-Sübkî Sem'ânî'nin zikrettiği İsmâilîlik ithamını tuhaf karşılamış ve Sem'ânî'nin bu bilgiyi nereden aldığını bilmediğini; Şehristânî'ye ait eserlerin bu ithamı çürüttüğünü belirtmiştir.<sup>12</sup>

Uzun bir süre üzeri küllenen bu tartışma *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* ve *Mefâtihu'l-esrâr*'ın yayınlanmasıyla birlikte yeniden alevlenmiştir. Şehristânî ile ilgili çalışmalar yapan M.T. Dânişpejûh, Muhammed Rıza Celâlî Nâinî, Guy Monnot, Jean Jolivet, Diane Steigerwald, Wilferd Madelung gibi araştırmacılar *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* ve *Mefâtihu'l-esrâr*'da yer alan bazı düşüncelerden hareketle Şehristânî'nin genelde Şîi, özelde Bâtinî-İsmâilî olduğu sonucuna varmışlardır.<sup>13</sup>

Buna karşın Muhammed Tancî Şehristânî'nin aleyhindeki ithamlara rağmen akide bakımından tam bir Sünnî olup Ebü'l-Hasen el-Eş'arî taraftarı olduğunu,

<sup>9</sup> Nâsiruddîn et-Tûsî, *Contemplation and Action: The Spiritual Autobiography of a Muslim Scholar*, ed. ve çev. S.J. Badakhchani, London 1998, s. 26-7 (İngilizce), s. 6 (Farsça).

<sup>10</sup> İbnü'l-Mutahhar Cemâlüddîn Hasen b. Yûsuf b. Alî el-Hillî, *Minhâcü'l-kerâme fi ma'rifeti'l-imâme*, thk. Abdurrahim Mübarek, Meşhed 1421, s. 108.

<sup>11</sup> Takiyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyad 1986, VI, 305-306.

<sup>12</sup> es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VI, 130.

<sup>13</sup> Diana Steigerwald, Al-Shahrastâni's Contribution to Medieval Islamic Thought, *Reason and inspiration in Islam: theology, philosophy and mysticism in Muslim thought: essays in honour of Hermann Landolt* içinde, ed. Todd Lawson, The Institute of Ismaili Studies, London 2005, s. 265.

muhtelif vesilelerle Eş'arî'den üstâdımız (üstâzünâ) diye bahsetmesini, Ehl-i Sünnet ile Şia arasında ihtilaf mevzularını teşkil eden hilafet meselesi ve dört halifenin hilafette ve efdaliyet bakımından sıraları gibi meşhur meselelerde, Şia'nın sahabeye ta'nı, sebbi, hatta ifrata varıp onları tekfir etmesine karşıt görüşlerinde, sünnet ehlinin görüşleri ile tam bir mutabakat halinde olup, Şia'nın bunlara müteallik fikirlerini şiddetle reddettiğini ve kelam ilmi bakımından fikirlerinin tamamıyla sünnet ehlinin fikirlerine uygun olduğunu ifade etmektedir.<sup>14</sup> Ömer Faruk Harman da Şehristânî'nin eserlerinde kendini itham edenlerin iddialarını temellendirecek delilleri bulmanın zor olduğunu ifade etmiştir.<sup>15</sup>

Mesut Okumuş ise Şehristânî'nin *Mefâtihu'l-esrâr* adlı tefsirini tanıttığı yazısında gerek muhakkik Âzerşeb gerekse de esere giriş yazan Toby Mayer'in Şehristânî'nin tefsirinde yer alan bazı izahlardan ve Eş'arî geleneği ile uyuşmayan kimi farklı görüş ve yaklaşımlarından hareketle onda Şii/İsmâîlî eğilimlerin varlığını ispatlamaya yönelik çaba ve zorlama içine girdiklerini bu zorlama ve tahrif eğilimli girişimler üzerinde ciddiyetle durulması gerektiğini, her ne kadar Şehristânî'nin el-Kuleynî'nin (328/940) *el-Kâfi* adlı eserinden ve Cafer-i Sadık'tan birtakım rivayetler nakletmesi, Ehl-i Beyt imamlarına büyük saygı göstermesi ve benzeri örneklerden hareketle onun Şii hele de İsmâîlî eğilimler içinde olduğunu söylemenin doğru ve insaflı bir yaklaşım olamayacağını belirtir. Özellikle Toby Mayer'in Şehristânî'nin tefsirinde adını zikretmediği bir hocadan tefsir konusunda ders aldığını belirtmesinden hareketle burada adı zikredilmeyen zatın Hasan Sabbah olmasa da onun dâîilerinden biri olma ihtimalinden bahsetmesinin ise son derece yanlış, yanlış ve art niyetli bir değerlendirme olduğunu düşünmektedir.<sup>16</sup>

Gerçekten de bazı araştırmacılar tarafından iddia edilen Şehristânî'nin “Şii ve ya İsmâîlî olduğu yargısı, art niyetli, tarafgirâne, olmayan şeyleri varmış gibi gösteren, sadece birkaç parametreye bakılarak, mezhebî saiklerle hareket edilerek neticeye ulaşılmış bir yargı mı, yoksa araştırmacıları bu yönde düşünmeye sevk edecek ciddi kanıtların varlığı mıdır? Şüphesiz çağdaş Şii ve İsmâîlî araştırmacıların bazı önemli şahısları küçük bir ipucundan hareketle kendi mezheplerine mal etme

<sup>14</sup> Muhammed Tanci, “Şehristânî”, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993, XI, 396.

<sup>15</sup> Ömer Faruk Harman, “Şehristânî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 468.

<sup>16</sup> Mesut Okumuş, “Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr”, tahkik ve ta'lik: Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezu'l-buhûsi ve'd-dirasâti li't-türâsi'l-mahtut, II cilt, Tahran 1429/2008, (Kitap Tanıtımı), *İslami İlimler Dergisi*, yıl 5, sayı 1, Bahar 2010, s. 215-220.

çabaları müsellemler bir husustur. Bununla birlikte -her ne kadar aşırıya kaçan bazı görüşler olsa da- araştırmacıları bu yönde bir görüş serdetmeye sevkedecek, İsmailî/Bâtınî değilse bile en azından bir kişinin Şîî sayılabilmesi için gereken Şia'nın temel inanç sistemiyle paralellik arzeden bir hayli argümanın tefsirinde varlığı da inkar edilemeyecek bir gerçektir. Burada en azından şu kadarını söyleyebiliriz ki Şehristânî'nin diğer eserleri üzerinden "kendini itham edenlerin iddialarını temellendirecek delilleri bulmanın zor olduğu" yargısına varanlara hak vermekle birlikte *Mefâtihu'l-esrâr*'ı okuyup da onda Ehl-i Sünnet'in düşüncesine muhalif fikirleri bulmanın zor olduğunu iddia etmek ya o mezheplerin inanç esaslarını bilmemek, ya *Mefâtihu'l-esrâr*'ı okumamış olmak, ya da ters cepheden yanlı bir okuma demektir.

Şehristânî'nin elimizdeki mevcut eserlerinde (*Meclis fi'l-halk ve'l-emr* ve *Mefâtihu'l-esrâr*'ın dışında) bu iddiaları doğrulayacak düşüncelerin açıkça bulunmaması, hakkındaki Şîî/İmâmî veya İsmâilî/Bâtınî olduğu iddialarına şüpheyle bakılması sonucunu doğurmuş, fikirlerinin tamamıyla Ehl-i Sünnet fikirlerine uygun olduğu ve eserlerinde bu iddia ve ithamları haklı çıkaracak bir düşüncenin olmadığı ifade edilmişse de bunlar ömrünün sonlarına doğru yazdığı *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* ve *Mefâtihu'l-esrâr* adlı eserleri hesaba katılmadan yapılmış değerlendirmelerdir. İşin hayret verici olan tarafı *Mefâtihu'l-esrâr* üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan bir araştırmacının Şehristânî'nin tefsirine müttali olamayan araştırmacıların diğer eserleri üzerinden ulaştıkları "Şehristânî'nin eserlerinde kendini itham edenlerin iddialarını temellendirecek delilleri bulmanın zor olduğu" yargısını tekrar etmesidir.<sup>17</sup>

<sup>17</sup> Şehristânî, her ne kadar bazı yazarlar tarafından İsmâilî görüşlerle itham edilse de bizim incelemelerimiz sonucunda onun İsmâilî bir akideye sahip olmadığını, *Mefâtihu'l-esrâr* adlı eserinde elinden geldiğince, Kur'an'ı her yönü ile incelemeye çalıştığını, Kur'an'ın hiçbir harfinin bile boş bir şekilde yazılmadığını; her harfin, kelimenin ve âyetin kendine göre sırlar barındırdığını belirtmektedir. Esrâr kısmında sır olarak belirttiği şeylerin çoğu âyetlerden çıkarılan hikmetler olduğunu, insan aklını zorlayan ütöpik şeyler olmadığını belirtebiliriz. Hz. Ali, İbn Abbas ve Cafer-i Sadık'ın hayranı bir müfessir olduğunu söyleyebiliriz. Onun fıkhi mezhebi Şâfiîlik, itikadi mezhebi de Eş'arîlik olduğu eserinden ve ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bizler niyet okuyucusu olmadığımız için yazarın eserinde yazdıklarından yola çıkarak onun aşırı bir uç noktada bulunan İsmâilî görüşlere sahip olmadığını söyleyebiliriz. Esrâr kısmında ifrât ve tefrit olarak ifade edebileceğimiz düşünce ve görüşlere neredeyse rastlanmamaktadır. Abdulalim Demir, Şehristânî'nin *Mefâtihu'l-Esrâr*'Adlı Tefsirindeki Yöntemi, (Yüksek Lisans Tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 152-3, 156.

Kanaatimizce *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* ve *Mefâtihu'l-esrâr* adlı eserleri de gözönünde bulundurularak yapılacak yeni bir değerlendirmede çağdaşları tarafından ortaya atılan bu iddia ve ithamların yersiz olmadığı görülecektir. Nitekim *Mefâtihu'l-esrâr*'da Kur'ân'ın tahrif edildiği fikrini onaylar tarzda pek çok ifadeye yer vermesi,<sup>18</sup> tefsir ilminin sadece Ehl-i Beyt'e mahsus olduğu hususunda sahabenin müttelik olduğunu iddia etmesi,<sup>19</sup> Hz. Ali'yi diğer sahabeye takdim etmesi,<sup>20</sup> imamet,<sup>21</sup> vasiyyet,<sup>22</sup> velâyet,<sup>23</sup> tenzil-te'vil ayrımı, Ehl-i Beyt'e özel vurgu, âyetlerdeki bazı kavramları Hz. Ali ve imamlarla müşahhaslaştırma<sup>24</sup> gibi daha pek çok konu çağdaşları tarafından gündeme getirilen hakkındaki iddia ve ithamları adeta doğrular niteliktedir.

### ***Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye Aidiyeti**

Şehristânî'den bahseden kaynaklarda *Mefâtihu'l-esrâr*'dan söz edilmemiş olmasının kuvvetle muhtemel sebebini Şehristânî'nin bu eseri hayatının son döneminde, himayesinde bulunduğu Sultan Sencer'in Katafan'da Karahitaylar karşısında hezimete uğramasından sonra memleketi Şehristân'da uzlete çekildiği zaman diliminde yazmış olmasına bağlayan Âzerşeb, bu yüzden Şehristânî'nin muasırı olan Beyhakî, Hârizmî ve Sem'ânî gibi müelliflerin bu eserin telifinden tam anlamıyla haberdar olmadığını, dolayısıyla Şehristânî ile ilgili bilgileri bu üç şahıstan nakleden diğer bütün kaynakların da eserden söz etme imkânı bulamadığını ve eserin meşhur olmadığını ifade etmektedir.<sup>25</sup>

Tefsirin muhakkiki Âzerşeb'in tespitine göre *Mefâtihu'l-esrâr* isminin geçtiği en eski kaynak Şii-İmâmî müellif Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (ö. 1110/1698) *Bihâru'l-envâr* adlı eseridir. Meclisî *Bihâru'l-envâr*'ın “zıkr” ve “ehlü'z-zıkr”ın Ehl-i Beyt imamlarına delalet ettiğiyle ilgili babda “...şayet bilmiyorsanız zikir ehline

<sup>18</sup> Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebâr*, nşr. Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezü'l-bühûs ve'd-dirâsât li't-türâsî'l-mahtût & Mîrâs-ı mektûb, Tahran 2008, I, 12-15.

<sup>19</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 5.

<sup>20</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 658.

<sup>21</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 235, 280, II, 612, 682, 814.

<sup>22</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 131, 278, II, 905, 925.

<sup>23</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 850, 858, 974.

<sup>24</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 50, 107, 171, II, 808, 1006.

<sup>25</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 33, [Nâşirin mukaddimesi].



sorun”<sup>26</sup> âyetinde geçen zikir ehlinin kimler olduğuna dair “Şehristânî *Mefâtihu'l-esrâr* adlı tefsirinde rivayet eder” (*rave's-Şehristânî fi tefsîrihi'l-müsemmâ bi Mefâtihi'l-esrâr*) diyerek *Mefâtihu'l-esrâr*'ın mukaddimesinin on ikinci bölümünde İmam Cafer-i Sadık'tan gelen “... Vallâhi Allah'ın müşküllerin götürülmesini emrettiği zikir ehli biziz” rivayetini naklederek Şehristânî'nin tefsirine atıfta bulunmuştur.<sup>27</sup> Tespitlerimize göre el-Meclisî *Mirâtü'l-ukûl* adlı eserinde de *Mefâtihu'l-esrâr*'dan aynı rivayeti nakletmiştir.<sup>28</sup>

Meclisî'den sonra *Mefâtihu'l-esrâr*'dan söz eden diğer bir zat Şihâbuddîn el-Âlûsî (ö. 1270/1854)'dir. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî* adlı tefsirinin iki yerinde, “*hakâhu Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî fi evâili tefsîrihi Mefâtihi'l-esrâr*” ifadesiyle Şehristânî'nin tefsirinden nakilde bulunmuştur.<sup>29</sup> Âlûsî, Ahzâb sûresi 34. âyeti izah ederken Şehristânî'nin tefsirinden Bakara sûresi 129. âyetin tefsirine atıfta bulunarak hikmet kavramının nebevî sünnete karşılık geldiğini belirtmiş<sup>30</sup> ve yine Ahzâb sûresi'nin “Muhammed içinizden herhangi bir adamın babası değil, Allah'ın elçisi ve peygamberlerin sonuncusudur” şeklindeki 40. âyetini izah ederken Gulat-ı Şia'dan bazı fırkaların vahyin sona ermediğini ve imamlara vahyedildiğine dair bazı sözler söylediklerini zikretmiştir.<sup>31</sup>

*Mefâtihu'l-esrâr*'a atıfta bulunan bir diğer şahıs ise son devir Şîî âlimlerinden Ebû Abdillâh ez-Zencânî (ö. 1940)'dir. O *Târihu'l-Kur'ân* adlı eserinde eserin bilinen tek nüshası olan Tahran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'ndeki (nr. 8086/78b, 434 vrk.) nüshayı kısaca tanıtarak Kuran ilminin Ehl-i Beyt'e mahsus olduğu ve Cafer-i Sâdık ve diğer şahsî mushafların tertibi gibi konularda Şehristânî'nin tefsirinden alıntılar yapmıştır.<sup>32</sup>

Şüphesiz bir eserin müellife aidiyetini tespit etme noktasında önemli hususların başında müellifin diğer eserleriyle üslup, yöntem, düşünce birlikteliği, diğer eserlerine atıf gibi konular büyük önem arz etmektedir. Nitekim *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyetinden kuşku duymayan tefsirin nâşiri Âzerşeb de bu eserin gerek üslup gerek muhteva bakımından Şehristânî'nin diğer eserleriyle

<sup>26</sup> Nahl 16/43, Enbiyâ 21/7.

<sup>27</sup> Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, Beyrut 1404/1984, XXIII, 172.

<sup>28</sup> Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Mirâtü'l-ukûl fi şerhi ahbâri âli'r-Resûl*, Tahran 1410, II, 428.

<sup>29</sup> Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 2005, XXII, 20.

<sup>30</sup> el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, XXII, 41.

<sup>31</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 65.

<sup>32</sup> Ebü Abdillâh ez-Zencânî, *Târihu'l-Kur'ân*, Beyrut 1388/1969, s. 48, 68, 76, 78, 79.

uyum içinde olduğunu ifade etmiş<sup>33</sup> Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eseri üzerine derinlikli bir araştırma yapan Suheybânî de *el-Milel ve Nihâyetü'l-ikdâm* gibi muhtelif eserlerine mukayese yoluyla ifade ve üslup benzerliğinden hareketle *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyetini belirlemeye çalışmış ve bu bağlamda *Mefâtihu'l-esrâr* ile diğer eserleri arasındaki benzerlik noktalarına dair örnekler vermiştir.<sup>34</sup> Mustafa Öztürk ise yukarıda zikredilen tespitlere katılmakla birlikte "Ne var ki bunca veriye rağmen eserin Şehristânî'ye aidiyeti konusunda kesin bir yargıda bulunmak yerine, aksinin mümkün olduğuna dair bir ihtiyat payı da bırakmak gerekir. Çünkü hicrî 548 (miladî:1153) yılında vefat eden Şehristânî'nin bu eserinden -Âzerşeb'in tespitine göre- ilk defa Şiî-İmâmî Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin (1110/1698) nakilde bulunması, dolayısıyla müellifin vefatından sonraki beş yüz küsur yıl boyunca hiçbir âlimin bu esere atıfta bulunmamış olması gariptir" diyerek temkinli olunması gerektiğini ifade etmiştir.<sup>35</sup>

Şüphesiz Öztürk'ün belirttiği bu çekincelere katılmamak mümkün değildir. Bununla birlikte bu kadar uzun bir süre bu eserden bahsedilmemiş olmasının kanaatimizce çeşitli sebepleri de olsa gerektir. Her şeyden önce Beyhakî her ne kadar eserin ismini vermemişse de Şehristânî'nin bir tefsir yazdığından bahsetmiştir. Malum olduğu üzere eser tam bir tefsir olmayıp sadece ilk iki sûrenin tefsirini içermektedir. Dolayısıyla Beyhakî'nin onu ziyaret ettiği esnada Şehristânî henüz tefsir yazımının başlarında bulunuyordu ve muhtemelen tefsirinin ismini bile koymamıştı. Bu sebeple Beyhakî bu eseri net olarak tanıtamamış olabilir. Âzerşeb'in de ifade ettiği üzere<sup>36</sup> Şehristânî bu eserini hayatının son dönemlerinde yazmış; bu yüzden Şehristânî'nin muasırı olan Beyhakî, Hârizmî ve Sem'ânî gibi müelliflerin bu eserin telifinden tam anlamıyla haberdar olamamış; dolayısıyla Şehristânî ile ilgili bilgileri bu üç şahıstan nakleden diğer bütün kaynaklar da eserden söz etme imkânı bulamamış ve eser de meşhur olamamıştır.

Kanaatimizce eserin şöhret bulamamış olmasının muhtemel sebeplerinden biri de özel şahıs koleksiyonunda bulunuyor olmasıdır. Zira Tahran'daki Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde 8086/B78 numarada kayıtlı olan ve şu an için bilinen tek nüshası durumundaki tefsiri Ubeydullah el-Vâsık b. İbrahim b. Muhammed b. el-Müeyyed Ebu'l-Mecâmî el-Hamevî el-Cüveynî (644/1247-

<sup>33</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 35-36, [Nâşirin mukaddimesi].

<sup>34</sup> Suheybânî, *Menhecü'ş-Şehristânî*, s. 139-154.

<sup>35</sup> Öztürk, "eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme", ss. 14-15.

<sup>36</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 33, [Nâşirin mukaddimesi].

722/1322)<sup>37</sup> bizzat kendisi için müellif nüshasından istinsah ettirmiştir. Yukarıdaki mezkûr şahıs ise Şehristânî'nin bir tefsir yazdığını söyleyen Beyhakî ile Şehristânî'yi bir mecliste buluşmalarını sağlayan ve Şehristânî'nin meclis arkadaşlarından olan el-İmam Ebü'l-Hasan b. Hamuye (539/1144)'nin torunlarından. Dolayısıyla tefsirin müellif nüshası uzun bir süre Nişabur'un bu köklü sûfi ailesinin elinde kalmış olabilir ve bu durum, eserin şöhret bulmasına engel olmuş olabilir.

Bilindiği gibi Şehristânî'ye ait pek çok eserin isimleri kaynaklarda yer almamakta ve ancak biz bunları Şehristânî'nin yazdığı eserlerde diğer eserlerine yaptığı atıflardan öğrenebilmekteyiz. *Mefâtihu'l-esrâr* müellifin yazdığı son eserlerden biri olması dolayısıyla -her ne kadar bu eserde diğer eserlerine atıfta bulunuyorsa da- bu eserine diğer eserlerinde atıf yapamamıştır.

Şüphesiz yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gerekçeler tefsirin şöhret bulmasına dair bazı ipuçlarından hareketle yapılmaya çalışılmış bir tahminden öteye gitmemektedir. Bununla birlikte bir eserin bir şahsa aidiyetini belirlemede tek geçerli yol, o eserin o kişinin müellifâtı arasında zikredilmiş veya zikredilmemiş olması değildir. *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'nin eserleri arasında zikredilmemiş olması bu eserin ona ait olmasına engel değildir ve bunu belirlemenin daha birçok yolu vardır. *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyeti konusu bundan sonra eser üzerine yapılacak olan çalışmalar açısından büyük önem arz etmesi sebebiyle biz de burada gerek Suheybânî'nin verdiği örneklerden hareketle<sup>38</sup> gerekse onun değinmediği diğer birtakım hususlara da değinerek Şehristânî'ye aidiyetinde kuşku bulunmayan *el-Milel ve'n-nihal*, *Nihâyetü'l-ikdâm*, *Musâraatu'l-felâsife*, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* gibi diğer eserleriyle de karşılaştırarak aralarındaki benzerlikleri tespit etmek suretiyle *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyeti sorununu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde bir çözüme kavuşturmaya çalışacağız. *Mefâtihu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye aidiyetini şu başlıklar altında ele alabiliriz:

<sup>37</sup> Âlim, sufi, muhaddis, Şeyhü'l-İslam, Şemsüddin Ebu İshak İbrahim Sadeddin Muhammed b. el-Müeyyed Ebi Bekir b. Ebi Abdillâh Muhammed b. Hamûye b. Muhammed el-Cüveyni el-Horasânî (644/1247-722/1322) Hoca Nasiruddin et-Tûsî'nin talebesi ve *Ferâitu's-simteyn* adlı eserin sahibidir. Hayatı hakkında bk. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietî's-sâmine*, Beyrut, 1414/1993, I/67-68; Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 61, [Nâşirin mukaddimesi]. Burada ayrıca Nasiruddin et-Tûsî'nin Şehristânî'yi dâi'd-duât olarak nitelemesini hatırlamakta fayda var.

<sup>38</sup> Suheybânî, *Menhecü'ş-Şehristânî*, s. 139-154.

### a. *Mefâtihu'l-esrâr*'da diğer eserlerine atıfta bulunması:

Şüphesiz bir eserin bir şahsa aidiyetini belirlemede en mühim hususlardan biri müellifin te'lif ettiği diğer eserlerine atıfta bulunmasıdır. *Mefâtihu'l-esrâr* Şehristânî'nin ömrünün sonlarına doğru yazdığı bir eser olduğundan bu eserin bir çok yerinde daha geniş bilgi için *el-Milel ve'n-nihal*, *Târîhu'l-hukemâ* ve *el-Uyûn ve'l-enhâr* gibi daha önce yazdığı diğer eserlerine atıfta bulunmaktadır. Mesela Bakara sûresi 62. âyette geçen "sâbiîn" kavramını açıklarken yaklaşık üç sayfa Sâbiîlik'ten bahsettikten sonra "İşte bu Sâbiîlerin mezhebidir. Onun uzun bir açıklaması vardır. Bunun için *el-Milel ve'n-nihal* adlı kitaba müracaat et" diyerek *el-Milel*'e atıfta bulunur.<sup>39</sup> Yine Bakara 36. âyetin tefsirinde Âdem'in cennetten çıkarılması, şeytanın tökezlemesi hususunda on madde zikrettikten sonra "Biz *Târîh(u'l-Hukemâ)*, ve *Kitâbu'l-uyûn ve'l-enhâr*'da Âdem'in ayağının kaymasının hikmetini kırk yönden ve şeytanın tökezlemesindeki hatayı kırk yönden açıkladık" diyerek diğer eserlerine atıfta bulunur.<sup>40</sup>

### b. Muasır olan Zahîrûddîn el-Beyhakî'nin onun bir tefsir yazdığını söylemesi:

Şehristânî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren eski kaynaklarda her ne kadar ismen bu tefsirden söz edilmemiş olmakla birlikte, çağdaşı el-Beyhakî onun bir tefsir yazdığını ve âyetleri şeriatın kaidelerine, felsefenin kurallarına daha başka unsurlara dayanarak yorumladığını zikretmiştir.<sup>41</sup> Şehristânî'nin kaynaklarda adı geçen *Kıssatu Seyyidinâ Yûsuf Aleyhisselâm (Şerhu/Tefsîru Sûreti Yûsuf)* adlı Yûsuf sûresinin tefsirine dair bir eseri daha vardır.<sup>42</sup> Beyhakî her ne kadar

<sup>39</sup> *Nihâyetü'l-ikdâm* ve *Musâraatu'l-felâsife* adlı eserlerinde de yine *el-Milel*'e atıf yapmaktadır. bk. eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 5; eş-Şehristânî, *Musâraatu'l-felâsife*, nşr. Süheyr Muhammed Muhtar, Kahire 1396/1976, s. 14.

<sup>40</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 291.

<sup>41</sup> "Şehristânî bir tefsir tasnif ediyor ve âyetleri şeriatın kaidelerine, felsefenin (hikmet) kurallarına ve diğer kurallara göre te'vil ediyordu. Bunun üzerine, "Bu tarz bir tefsir doğru metottan sapmadır. Kur'an ancak sahabe ve tâbiûndan gelen nakiller ışığında tefsir edilir. Kur'an'ın tefsir ve te'vilinde felsefenin yeri yoktur. Kaldı ki din ile felsefeyi (şeriat ve hikmet) İmam el-Gazâlî'den daha güzel biçimde harmanlayan kimse de yoktur" dedim ve fakat Şehristânî bu sözüme çok kızdı." (Ebü'l-Hasen Zahîrûddîn Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tetimmetü sıvânî'l-Hikme*, thk. Refik el-Acem, Beyrut 1994, s. 119-120.)

<sup>42</sup> Muhammed Hüseyin Ebû Sa'de "el-İtticâhü'n-nakdî inde's-Şehristânî" adlı makalesinde eserin bir el yazma nüshasının Ezher Üniversitesi kütüphanesi 2485 numarada kayıtlı olduğunu söylüyorsa da (<http://azarshab.com/Default.asp?Page=ViewData&Dir=Thaqafatona01&File=06>), (erişim 01.10.2016) eserin bir kopyasını temin için Mısır'da bulunan bir ar-

burada Şehristânî'nin yazdığı tefsirin hangisi olduğu hususunda net bir açıklamada bulunmuyorsa da gerek *Mefâtîhu'l-esrâr* gerekse *Tefsîru Sûreti Yûsuf* Beyhâkî'nin tavsifine uymaktadır. İbn Teymiyye (728/1328) Şehristânî'nin bu tefsiri (*Tefsîru Sûreti Yûsuf*) Bâtînî-İsmâîlî anlayışa göre (*alâ mezhebi'l-İsmâiliyye*) telif ettiğini haber vermektedir.<sup>43</sup> Buna göre İbn Teymiyye'nin de belirttiği gibi Şehristânî'nin İsmâîlî anlayışa göre (*alâ mezhebi'l-İsmâiliyye*) bir tefsir yazdığı müsellem bir husustur. Dolayısıyla İbn Teymiyye'nin bu ifadeleri, içinde pek çok Şîî/Bâtînî/İsmâîlî görüşler bulunan ve muhtemelen aynı metotla yazılan *Mefâtîhu'l-esrâr*'ın Şehristânî'ye âidiyetine bir delildir.

### c. İki eserinde de aynı hocasını zikretmesi:

Şehristânî tefsirinin baş tarafında gençlik yıllarında hocası Nâsîru's-sünne Ebu'l-Kâsım Selmân/Süleyman b. Nâsîr el-Ensârî'den tefsir dinlediğini zikreder. Yine *Nihâyetü'l-ikdâm* adlı eserinde de "...biz çoğu zaman hocamız ve imamımız Nâsîru's-sünne, *Gunye* ve *Şerhu'l-İrşâd* adlı eserlerin sahibi Ebu'l-Kasım Süleyman/Selmân b. Nâsîr el-Ensârî'ye müracaat ederdik" diyerek hocasını zikreder. Dolayısıyla her iki eserde de hocasının isminde ittifak edilmesi eserin müellifine nispetinin sıhhatine delildir.

### d. Kütüphane kayıtlarında ve bibliyografik kaynaklarda eserin Şehristânî'ye nisbet edilmesi:

Tahran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde (nr. 8086/B78, 434 vr.) bulunan ve müellif nüshasından istinsah edildiği iddia edilen tefsirin bilinen tek nüshası durumundaki eserin unvan sayfası ve ferağ kaydında eserin Şehristânî'ye ait olduğu net bir şekilde ifade edilmiştir. Bununla birlikte bugüne kadar eserin başkasına nisbet edildiğine dair bir bilgi sahibi de değiliz. Aynı zamanda Brockelmann<sup>44</sup> ve Zirikli<sup>45</sup> *Mefâtîhu'l-esrâr*'ı Şehristânî'nin müellefâtı arasında sayarken

---

kadaşımızdan ricacı olduğumuzda mezkûr numarada kayıtlı böyle bir eser olmadığı bilgisini aldık. Tefsirin muhakkiki Âzerşeb de muhtemelen Ebû Sa'd'e dayanarak eserin bir nüshasının Ezher kütüphanesinde mevcut olduğunu söyler ancak bir numara belirtmez. (Şehristânî, *Mefâtîhu'l-esrâr*, [Nâşirin mukaddimesi], I. 23.). Ezher kütüphanesi yazmalar kataloğunda da 2485 numarada kayıtlı *Kıssatu Seyyidînâ Yûsuf Aleyhisselâm* adında bir eser kayıtlı olmakla birlikte müellif ismi belirtilmez. (*Fihrisü'l-Mektebeti'l-Ezheriyye*, Matbaatü'l-Ezher, Kahire 1949, V, 521.

<sup>43</sup> İbn Teymiyye, *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, nşr. M. Reşâd Sâlim, 2. bsk., Riyad 1991, V, 173.

<sup>44</sup> Carl Brockelmann, *Supplement*, Leiden 1937, I, 762.

Süheyr Muhammed Muhtar,<sup>46</sup> Muhammed Tâkî Dânişpejûh,<sup>47</sup> Muhammed Rıza Celâlî Nâinî<sup>48</sup> gibi çağdaş araştırmacılar da eserin Şehristânî'ye aidiyetinin sıhhati noktasında hemfikirdirler.

**e. Tefsirinde el-Milel ve en-nihal ve Nihâyetü'l-ikdâm lafızlarını zikrederek meşhur eserleri el-Milel ve'n-nihal ve Nihâyetü'l-ikdâm adlı eserlerini anımsatması:**

Şehristânî *Mefâtihu'l-esrâr*'ın önsözünde "...Geçmiş milletlerde ve önceki asırlarda gelen ümmetlere değil, bu son ümmete fayda bakımından en kapsamlı ve olay bakımından en büyük nimet olan Hz. Muhammed'i göndererek ihsanda bulunan, dinini dinlerin (el-Milel) en mükemmeli, şeriatını şeriatların ve firkaların (en-Nihal) en önemlisi kılan Allah'a hamd olsun ، (فجعل دينه أكمل الأديان والملل، (فجعل دينه أكمل الأديان والملل، şeklinde *el-Milel ve'n-nihal* lafızlarını zikrederek meşhur eserini anımsatır.<sup>49</sup> Başka bir yerde ise (...و ذلك نهاية إقدام أحد الشعيين) şeklinde *Nihâyetü ikdâm*<sup>50</sup> lafızlarını zikretmesi bizlere *Nihâyetü'l-ikdâm* adlı eserini hatırlatır.

**f. Eserleri arasında üslup ve yöntem benzerliği:**

*Mefâtihu'l-esrâr* ile *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, *el-Milel ve'n-nihal*, *Nihâyetü'l-İkdâm* ve *Musâraatu'l-felâsife* adlı diğer eserleri arasındaki üslup benzerliği, yöntem benzerliği ve eserlerde zikredilen bazı görüş ve meselelerin birbiriyle uyumlu olması bu eserlerin müellifinin tek bir kişi olduğuna delâlet eder. Eserler arasındaki benzerlikler şunlardır:

<sup>45</sup> Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, 15 bs., Beyrut 2002, VI, 215.

<sup>46</sup> eş-Şehristânî, *Musâraatu'l-felâsife*, s. 19, [Naşirin mukaddimesi].

<sup>47</sup> Muhammed Tâkî Dânişpejûh, "Dâi'd-duât Tâcüddîn Şehristânî", *Nâme-yi Âsitân-i Kuds*, Meşhed 1969, VIII, s. 61-63.

<sup>48</sup> Muhammed Rıza Celâlî Nâinî, *Şerh-i hâli ve âsâr-ı Hüccetü'l-Hak Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî*, Tahran Çap-ı Taban 1343hş/1964, s. 47-52.

<sup>49</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 4.

<sup>50</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 599.

## 1. Bütün eserlerinin başında zikrettiği hamdele ve salve kısmının aynı cümlelerden müteşekkil olması:

الحمد لله حمد الشاكرين بجميع محامده كلها على جميع نعمائه<sup>51</sup> كلها *el-Milel'e* Şehristânî، حمدا كثيرا طيبا مباركا كما هو أهله وصلى الله على محمد المصطفى، رسول الرحمة خاتم النبيين، وعلى اله الطيبين الطاهرين صلوةً دائمةً برکتها إلى يوم الدين، كما صلى على إبراهيم و آل إبراهيم إنه حميد مجيد “Verdiği tüm nimetlere şükreden kullarının hamd ettiği gibi hamd olsun Allah’a. Lâyık olduğu tüm güzel ve kutlu övgüler O’nadır. Salat, rahmet peygamberi ve peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed ve onun temiz pak ehline olsun. Allah’ın bereketiyle salat ve selam kıyamet gününe kadar onun üzerine daim olsun. Tıpkı İbrahim ve ehline olduğu gibi. O yüce ve övgüye en layık olandır” cümleleriyle başlar.<sup>52</sup> Tefsirine de الحمد لله حمد الشاكرين بجميع محامده كلها على جميع نعمائه كلها حمدا كثيرا طيبا مباركا كما هو أهله وصلى الله على محمد المصطفى، نبي الرحمة خاتم النبيين، وعلى اله الطيبين الطاهرين صلوةً دائمةً برکتها<sup>53</sup> إلى يوم الدين، كما صلى على إبراهيم و آل إبراهيم إنه حميد مجيد şeklinde neredeyse kelimesi kelimesine –sadece rasûl yerine nebi gelmiştir- aynı ifadelerle başlayan Şehristânî,<sup>54</sup> *Musâraatu'l-felâsife*'de ise الحمد لله حمد الشاكرين وصلاة على خاتم النبيين محمد المصطفى، وعلى اله الطيبين صلوةً دائمةً إلى يوم الدين، الحمد لله حمد الشاكرين والصلاة على رسوله المصطفى، وعلى نيه<sup>55</sup> *Nihâyetü'l-ikdâm*'a ise الحمد لله حمد الشاكرين والصلاة على رسوله المصطفى، وعلى اله الطيبين الطاهرين şeklinde yine aynı kelimelerle fakat daha muhtasar bir hamdeleyle başlar.<sup>56</sup>

## 2. Bütün eserlerinde neshten muradın ibdâl ve ref' olmadığını, ikmâl ve itmâm olduğunu söylemesi:

... وكل شريعة ناسخة لما قبلها ... وکل مرتبة منها ناسخة لما قبلها لا نسخ إبطال وإعدام، اي مكملة لها إلى ما بعدها من كمال اخر<sup>57</sup> ...

<sup>51</sup> *el-Milel*'in bir baskısında نعمائه (nşr. Ahmed Fehmi Muhammed, Beyrut 1413/1992, I, 3.) diğer bir baskısında ise (nşr. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, 3. bs., Beyrut 1414/1993, I, 17.) نعامه şeklindedir.

<sup>52</sup> eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, nşr. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, 3. bs., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1414/1993, I, 17.

<sup>53</sup> Matbu nüshada muhakkik tarafından بركتها şeklinde noktalanmış ise de yazma nüshada بركتها şeklinde noktalama olmadığı için بركتها şeklinde okumak daha uygun görünüyor.

<sup>54</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 3. Benzer bir ifade için bk. *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 682.

<sup>55</sup> Şehristânî, *Musâraatu'l-felâsife*, s. 13.

<sup>56</sup> Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 3.

<sup>57</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 52.

<sup>58</sup> “Her şeriat kendinden öncekini neshedici, yani kendinden sonra gelip onu tamamlayacak yeni bir şeriat gelinceye kadar her şeriat bir öncekini tamamlayıcıdır /mükemmelleştiricidir (mükemmile). Buradaki inceliği iyi anla! Zannetme ki bir şeriat diğer bir şeriatı ibdâl eder, yahutta başka bir hüküm koymak suretiyle o şeriatın hükümlerini ref eder.” *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserinde في الطبيعة الاستحالة طور إلى طور، وحال إلى حال، وفي كل استحالة كمال، وفي الشريعة، النسخ دور إلى دور، وحكم إلى حكم. وفي كل نسخ كمال. احذرا! أن تعتبر نسخ الأحكام إبطالا، اعتبرها كمالا. إن بطلت النطفة فأين تستقر العلقة؟ إن بطلت الأسماء فما أين تستقر المعاني؟ “Tabiatta halden hale ve kademe kademe bir değişim ve dönüşüm vardır. Ve her değişim ve dönüşümde de mükemmelleşme vardır. Şeriatda da bir devirden bir devire ve bir hükümden bir hükme nesh vardır. Ve her nesihde de kemal/mükemmelleşme vardır. Sakın ha! Ahkâmın neshini “ibdal” olarak görme! Onu “kemal” olarak gör/değerlendir. Şayet nutfe ilga/ibdal edilseydi alaka nereye yerleşirdi. Şayet isim ibdal olsaydı mana nereye yerleşirdi.”<sup>59</sup> derken *el-Milel*'de الكلام في النسخ وأن هذه الشريعة “Nesh, asıl itibarıyla geçersiz kılma değil, ikmâl etme anlamındadır”<sup>60</sup>, *Nihayetül-ikdam*'da<sup>61</sup> ise ناسخة للشرائع كلها وهي أتمها وأكملها... “Nesh konusuna gelince, bu şeriat, bütün şeriatları neshedendir. O şeriatların en tamam olmuşu ve en mükemmelidir (ekmel).” diyerek bütün eserlerinde neshten muradın ikmâl ve itmâm olduğunu söylemesi eserin Şehristânî'ye aidiyetine bir delildir.<sup>62</sup>

### 3. Ülü'l-azm peygamberlerden her birine bir özellik bahşedildiği iddiası:

Şehristânî her üç eserinde de ülü'l-azm peygamberlerden her birine husûsî bir özellik bahşedildiğini iddia ederek tefsirinde şöyle der: وسر آخر: أن آدم عليه السلام كان مخصوصاً بالأسماء، وأن نوحاً عليه السلام كان مخصوصاً بمعاني تلك الأسماء، وأن إبراهيم عليه السلام كان مخصوصاً بالجمع بين تلك الأسماء والمعاني إتماماً للكلمات، ثم إن موسى عليه السلام كان مخصوصاً بالتنزيل، وإن عيسى عليه السلام (كان) مخصوصاً بالتأويل، وإن محمداً عليه الصلاة والسلام كان مخصوصاً بالجمع بين التنزيل والتأويل على ملة أبيكم إبراهيم “Diğer bir sır ise şudur: Âdem'e (a.s.) isimleri öğrenme, Nuh'a (a.s.) bu isimlerin manalarını öğ-

<sup>58</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 507.

<sup>59</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, (*Mefâtihu'l-esrâr*'ın ekinde, Farsça aslından Arapça'ya çeviren Muhammed Ali Âzerşeb), II, 1069.

<sup>60</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 255

<sup>61</sup> Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 499.

<sup>62</sup> Şehristânî'nin nesh anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Recep Arpa, “Şehristânî'nin Nesh Anlayışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 32, İstanbul 2014, ss. 39-61.



renme, İbrahim'e (a.s.) kelimeleri tamamlamak için bu isim ve manaları cem' etme becerisi, sonra Musa'ya (a.s.) tenzîl, İsa'ya (a.s.) te'vil ve Muhammed'e (s.a.v.) atanız İbrahim'in dini/milleti üzere tenzîl ve te'vilin arasını cem' etme kabiliyeti bahşedildi.<sup>63</sup> *el-Milel*'de ise şöyle demektedir. و قد قيل آدم خص بالأسماء، و خص نوح بمعاني تلك الأسماء، و خص إبراهيم بالجمع بينهما، ثم خص موسى بالتنزيل، و خص عيسى بالتأويل، و خص المصطفى صلوات الله عليهم اجمعين بالجمع بينهما على ملة أبيكم إبراهيم. “Denir ki: Âdem eşyanın isimleriyle, Nuh o isimlerin anlamlarıyla, İbrahim her ikisiyle birden, Musa tenzîl, İsa te'vil Allah Resulü (s.a.v.) ise İbrahim'in dini/milleti üzere her ikisiyle birden müşerref kılınmıştır.<sup>64</sup> *el-Halk ve'l emr* adlı eserinde de yine aynı ifadeler bazı kelimelerin yer değiştirmesi suretiyle geçmektedir.<sup>65</sup> على الأسماء نبي مثل آدم، وعلى معاني تلك الأسماء نبي مثل نوح، وعلى جمع تلك الأسماء والمعاني نبي مثل إبراهيم، وعلى التنزيل موسى، وعلى التأويل عيسى، وعلى جمع التأويل و التنزيل محمد المصطفى صلوات الله عليهم اجمعين ملة أبيكم إبراهيم

#### 4. Allah Teâlâ'nın dinini yarattıklarının durumuna uygun bir biçimde tesis ettiği iddiası:

Şehristânî *el-Milel*'de “Allah Teâlâ yarattıkları sayesinde dinine, dini sayesinde de yaratıklarına istidlal edilebilirsin diye dinini yarattıklarının durumuna uygun bir biçimde tesis etmiştir.”<sup>66</sup> der. *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*<sup>67</sup> ve *Mefâtihu'l-esrâr*'da<sup>68</sup> da “Allah Teâlâ yarattıkları sayesinde dinine, dini sayesinde de vahdâniyyetine istidlal edilebilirsin diye dinini yarattıklarının durumuna uygun bir biçimde tesis etmiştir.” der.

#### 5. Her varlığın gıdasının kendi yaratıldığı türden takdir edildiği iddiası:

Şehristânî her üç eserinde de her varlığın gıdasının varlığın kendi yaratıldığı türden olduğunu iddia eder. *el-Milel*'de şöyle der: فعن هذا صارت العلوم الاستفادة من الكلمات التعليمية غذاء للنفوس كما صارت الأغذية الاستفادة من الطبايع الخلقية غذاء للابدان وقد قدر الله تعالى أن يكون غذاء كل موجود مما خلق منه (Tabiattan elde edilen gıdaların bedenler için besin olması gibi öğretici (talîmi) kelimelerden elde edilen ilimler, nefisler

<sup>63</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 604.

<sup>64</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 52.

<sup>65</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1069.

<sup>66</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 52.

<sup>67</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 1074, 1075.

<sup>68</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 97, 146; II, 959.

için de besin olmuştur. Allah Teâlâ yarattığı her varlığa yaratıldığı türden bir besin takdir etmiştir.)<sup>69</sup> *Mefâtihu'l-esrâr*'da الأرزاق السماوية والأرزاق الأرضية واما يكون رزقا للأرواح وما يكون رزقا للأجساد. ولكن لما أجرى الله تعالى سنته بأن جعل رزق كل شيء مما خلقه منه. ولما خلق الأجساد من التراب جعل غذاءهم من التراب، ولما أبدع الأرواح بأمره: “Allah Teala sünnetini icra ederek yarattığı her şeye rızıkını kendi cinsinden vermiştir. Allah Teala insanların bedenlerini topraktan yaratınca onların gıdalarını ve rızıklarını da topraktan yaptı. “*Ruh Rabbimin emrindedir.*” âyetinde ifade edildiği üzere ruhları yoktan var edip yarattığında gıdalarını ve rızıklarını da emrinden yaptı” *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserinde ise بالغذاء الجسماني: الطعام والشراب، وللأرواح تربيةً بالغذاء الروحاني: التنزيل والتأويل، الأجساد مخلوقة من التراب والماء، وغذاؤها مصنوع من ذلك أيضاً، “Bedenlerin terbiyesi yeme-içme gibi cismânî gıdalarla olur. Ruhların terbiyesi ise te'vîl ve tenzîl gibi rûhânî gıdalarla olur. Bedenler toprak ve sudan yaratılmıştır. Dolayısıyla gıdası da toprak ve sudan yapılmıştır. Ruhlar ise ol!/kûn emrinden ve kelimededen yaratılmış, dolayısıyla gıdası da kelimelerden yapılmıştır.”<sup>70</sup> der.

## 6. Tabîi hareketlerin üç çeşit olduğu iddiası:

Şehristânî *Mefâtihu'l-esrâr*'da şöyle der: أصبحت الحركات الطبيعية معمل الملائكة وأصابت الحركات الاختيارية معمل الأنبياء. الحركات الطبيعية ثلاثة أنواع: حركة على المركز، وحركة من المركز. الحركات الاختيارية معمل الأنبياء. الحركات الطبيعية ثلاثة أنواع: حركة على المركز، وحركة إلى المركز. Tabîi hareketler meleklerin çalışma alanı, ihtiyârî hareketler ise peygamberlerin çalışma alanıdır. Tabîi hareketler üç nevîdir: Merkez üzerinde hareket, merkezden hareket ve merkeze hareket.<sup>71</sup> *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserinde de kelimesi kelimesine aynı ifadeleri tekrar eder.<sup>72</sup> أصبحت الحركات الطبيعية معمل الملائكة والحركات الاختيارية معمل الأنبياء. الحركات الطبيعية ثلاثة أنواع: حركة على المركز، وحركة من المركز، وحركة إلى المركز.

## 7. İhtiyârî hareketlerin üç çeşit olduğu iddiası:

Şehristânî elimizdeki mevcut dört eserinde de -eserlerde işlenen konulara göre bazı kelimeler farklılık arz ediyorsa da- insanın ihtiyârî hareketlerinin fikrî, kavli ve fiilî olmak üzere üç nevî olduğunu iddia eder. *Mefâtihu'l-esrâr*'da şu ifadelere yer verir: أن الحركات التي هي مورد التكليف ومصدر الثواب والعقاب ثلاث: حركة فكرية، وحركة

<sup>69</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 231.

<sup>70</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1081-82.

<sup>71</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 1052.

<sup>72</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1067.

قولية، وحرارة فعلية. فنظم الحركات كلها في التقوى والإيمان بالغيب والعبادة؛ فالتقوى في المتقين هو الهداية في الحركة الفكرية، والتصديق بالغيب هو الإشارة إلى الحركة القولية، والطاعة في المصلين *Teklifin hedefi, sevap ve cezanın kaynağı olan* والمنفقين عبارة عن الحركة الفعلية. *hareketler üçtür: Fikrî hareket, kavli hareket, fiilî hareket.* Bütün hareketlerin tertibi takvâ, ğayba iman ve ibadetlerde düzenlenmiştir. Müttakiler hakkında takvâ fikrî hareketteki hidâyet, ğayba imanı tasdik etmek kavli harekete işaret, namaz kılanların ve infak edenlerin taati ise fiilî hareketten ibarettir.”<sup>73</sup>

*Nihâyetü'l-ikdâm*'da da insanın ihtiyârî hareketlerinin fikrî, kavli ve fiilî olmak üzere üç nevî olduğunu, fikrî hareketlerin hüccet-şüphe, doğru-yanlış, hak-batıl, kavli hareketlerin sıdk-yalan, ikrâr-inkâr, bilgelik-aptallık, fiilî hareketlerin ise hayır-şer, tâat-ma'siyet, salâh-fesâdı müştemil olduğunu söyler:<sup>74</sup> *ومن وجه آخر نقول* والحركات الاختيارية التي اختصت بتصرفات الإنسان ثلاث: حركة فكرية وهي من تصرفات عقله وفكره، وحركة قولية وهي من تصرفات نفسه ولسانه، وحركة فعلية وهي من تصرفات بدنه، والقوى البدنية وما من حركة من هذه الحركات إلا والله فيها حكم بالأمر والنهي فإن الفكرية تشتمل على حجة وشبهة وصواب وخطأ وحق وباطل والقولية تشتمل على صدق وكذب وإقرار وإنكار وحكمة وسفه والفعلية تشتمل على خير وشر وطاعة ومعصية وصلاح وفساد

والحركات الاختيارية ثلاثة أنواع: *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserinde ise şöyle der: *الحركة الفكرية، وحركة قولية، وحركة فعلية... في الحركات الفكرية: حق وباطل، وفي الحركات القولية حركة فكرية، وحركة قولية، وحركة فعلية... في الحركات الفكرية: حق وباطل، وفي الحركات القولية تشتمل على حجة وشبهة وصواب وخطأ وحق وباطل والقولية تشتمل على صدق وكذب، وفي الحركات الفعلية خير وشر.* *İhtiyârî hareketler üç çeşittir: Fikrî hareket, kavli hareket, fiilî hareket.* Fikrî hareketlerde hak ve batıl, kavli hareketlerde sıdk-yalan, fiilî hareketlerde ise hayır ve şer vardır.”<sup>75</sup>

*el-Milel*'de ise şöyle der: *وكما أن حركات الناس معجزات الحيوان كذلك حركات الأنبياء* ومعجزات الناس لأن الحيوانات لا يمكنها أن تبلغ إلى الحركات الفكرية حتى تميز الحق من الباطل ولا أن تبلغ إلى الحركات القولية حتى تميز الصدق من الكذب ولا أن تبلغ إلى الحركات الفعلية حتى تميز الخير من الشر فلا التمييز العقلي لها بالوجود ولا مثل هذه الحركات لها بالفعل. İnsanların hareketleri hayvanlara göre mucizevî olduğu gibi peygamberlerin hareketleri de insanlara göre mucizevidir. Çünkü hayvanlar hakkı batıldan ayırabilecek *fikrî hareketlerde* bulunma düzeyine ulaşamadıkları gibi doğruyu yanlıştan ayırmalarını sağlayacak *kavli hareketler* seviyesine de ulaşamamışlardır. Aynı şekilde hayvanların hayrı şerden ayırmalarını sağlayacak *fiilî hareketlere* ulaşmaları da söz

<sup>73</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 141; II, 612, 1053.

<sup>74</sup> Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 275.

<sup>75</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1067.

konusu değildir. Onların varlığı aklı olarak temyiz kabiliyetleri olmadığı gibi bu ve benzeri türden hareketleri bilfiil yapabilecek güçleri de yoktur.”<sup>76</sup>

### 8. Hakkın muhik vasıtasıyla mücmel olarak, muhikkin da hak vasıtasıyla mufassal olarak bilineceği iddiası:

Şehristânî *el-Milel*'de şöyle der: وهذه الطريقة هي التي عرفنا بها المحق بالحق معرفة Bu yol hak مجملة ثم نعرف بعد ذلك الحق بالمحق معرفة مفصلة حتى لا يلزم دوران المسائل vasıtasıyla muhik mücmelen bildiğimiz, sonra da muhik vasıtasıyla hakkı tafsilatlı bir bilgiyle bildiğimiz bir yoldur ki böylelikle meselelerin tekrarlanması önlenmiş olsun.”<sup>77</sup>

*Mefâtihu'l-esrâr*'da da aynı ifadelere yer veren Şehristânî şöyle der: فهاننا عرف المحق بالحق... وهاهنا عرف الحق بالمحق فصح قول من قال: « بالحق يعرف المحق » وصح قول من قال: « بالمحق يعرف الحق ». لكن المحق يعرف بالحق معرفة مجملة، وبالمحق يعرف الحق معرفة مفصلة Burada muhik hak vasıtasıyla bilindi, sonra da hak muhik vasıtasıyla bilindi. “Muhik hak vasıtasıyla bilinir” diyenin sözü de, “Hak muhik vasıtasıyla bilinir” diyenin sözü de doğrudur. Fakat muhik hak vasıtasıyla mücmelen bilinirken hak muhik vasıtasıyla mufassal olarak bilinir.”<sup>78</sup> Yine *Mefâtihu'l-esrâr*'da farklı bir yerde şöyle der: فالنبي والقرآن متصادقان في الشهادة تصادق الحق والمحق، فيعرف المحق بالحق معرفة مفصلة Peygamber ve Kur'ân şahitlikte birbirini tasdik eden hak ve muhik gibi iki tasdik edicidir. Muhik hak vasıtasıyla mücmelen bilinirken hak muhik vasıtasıyla mufassal olarak bilinir.”<sup>79</sup>

### 9. İnsanlar arasında ortaya çıkan ilk şüphenin Şeytandan kaynaklandığı ve yedi tane olduğu iddiası:

Şehristânî *el-Milel*'de şöyle der: “Ben bir süredir Âdem oğlu arasında ortaya çıkan her türlü şüphenin kovulmuş olan şeytanın saptırma ve vesveselerinden kaynaklandığını düşünüyorum ve söylüyordum. Şeytanın şüpheleri yedi tane olduğu gibi, bidat ve dalâlet mezheplerinin belli başlı olanları da yedi tanedir ( و إذا كانت ) ( الشبهات محصورة في سبع عادت كبار البدع و الضلالات الى سبع ). Her ne kadar metod ve ifadeleri farklı olsa da dalâlet ve küfr ehlî fırkaların ortaya koyduğu şüpheler belirtilen bu yedi şüphenin sınırlarını aşmazlar.”<sup>80</sup> Aynı şekilde *Mefâtihu'l-*

<sup>76</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 352.

<sup>77</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 233.

<sup>78</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 316.

<sup>79</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 62.

<sup>80</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 25.

*esrâr*'da da dalâletin kaynağı olan şüphelerin yedi tane olduğunu ve bu şüphe ashâbının da yedi fırkadan ibaret olduğunu iddia eder ( والشبهات التي هي أصول ) (الضلال سبع، وأصحاب تلك الشبهات سبع فرق).

### 10. Mefruğ-müste'nef, tezat-terettüb, halk-emr gibi kavramlara diğer eserlerinde de yer vermesi:

Şehristânî'nin *Mefâtihu'l-esrâr*'da tefsir metodunu üzerine bina ettiği ve Kur'an'daki sırların kapısını açan anahtar kavramlar olarak gördüğü mefruğ-müste'nef, tezat-terettüb, halk-emr gibi kendine has anlamlar yüklediği kavramlara diğer eserlerinde de yer verir. Örneğin Şehristânî tefsirinde kullandığı tezat ve terettüb kavramlarını aynı şekilde *el-Milel ve'n-nihâl*<sup>81</sup> ve *Musâraatu'l-felâsife*'de<sup>82</sup> de aynı minval üzere kullanmıştır. Özellikle *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eseri tefsirinde kullandığı halk-emr,<sup>83</sup> mefruğ-müste'nef,<sup>84</sup> gibi kavramların daha ayrıntılı bir şekilde açıklanmasından ibarettir. Örneğin mefruğ-müste'nef kavramlarıyla ilgili tefsirinde şöyle bir tartışmaya yer verir: اعلم أن لفظ المفروغ والمستأنف إنما أخذ من الشيخين العمرين أبي بكر وعمر رضوان الله عليهما حيث تكلموا في القدر، فقال عليه و اله السلام: فيم أنتم؟ قالوا: نتكلم في القدر. فقال: هلا تكلمتم في ملك خلقه الله تعالى نصفه من نار ونصفه من تلح، فلا النار تذيب التلح، ولا التلح يطفئ النار، تسبيحه سبحانه من جمع بين النار والتلح. فقام إليه عمر حتى جلس عنده وقال: يا رسول الله! أ نحن في أمر مبتدأ أم نحن في أمر مفروغ؟ وفي رواية قال: الأمر أنف؟ فقال عليه السلام: «نحن في أمر مفروغ عنه. فقال عمر: إن كان الأمر قد فرغ منه فقيم العمل إذا؟ فقال عليه و اله السلام: أديا عمرا اعملوا وكل ميسر لما خلق له، فأخذ لفظ المفروغ فقيم العمل إذا؟ فقال عليه و اله السلام: أديا عمرا اعملوا وكل ميسر لما خلق له، فأخذ لفظ المفروغ والمستأنف من ذلك المجلس Ömer arasındaki geçen şu tartışmadan alınmıştır. Bir defasında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer kader hakkında hararetli bir tartışmaya tutuşmuşlardı. Hz. Peygamber onlara ne hakkında tartıştıklarını sordu. Onlar da “kader hakkında konuşuyoruz” dediler. Hz. Peygamber kader hakkında konuştuklarını söyleyen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e “Siz Allah'ın yarısı ateşten yarısı buzdan yarattığı, ateşin buzu eritmediği, buzun ise ateşi söndürmediği, ateş ve buzu bir arada cem eden Allah'ın şanı ne yücedir” diye tesbih edip duran bir melek hakkında mı konuşuyorsunuz?” demesi üzerine Hz. Ömer kalktı, Rasûlullâh'ın yanına oturdu ve şöyle dedi: “Biz yeni başlanan (emrun mübtede' -diğer bir rivâyette- el-emru unuf) bir iş mi yapıyoruz, yoksa bu âlemle ilgili kararı verilip kesinleşmiş (emrun mefruğ) bir iş

<sup>81</sup> Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 20, 44, 56, II, 312, 316, 331, 348.

<sup>82</sup> Şehristânî, *Musâraatu'l-felâsife*, s. 37.

<sup>83</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1064-65.

<sup>84</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1085-89.

mi yapıyoruz?” Hz. Peygamber: “Biz bu âlemlerle ilgili kararı verilip kesinleşmiş bir iş yapıyoruz” deyince Hz. Ömer, “Eğer kararı verilip kesinleşmiş, hakkında hüküm verilmiş bir işi yapıyorsak o zaman amel niye var ki?” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Ey Ömer! Amel edin! Zirâ her şey ne için yaratılmışsa ona kolaylaştırılmaktadır.” buyurdu. İşte mefrûğ ve müste’nef kavramları bu meclisten alınmıştır.”<sup>85</sup>

*Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserin de mefrûğ-müste’nef konusuna değinen Şehristânî, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında cereyan eden yukarıdaki tartışmaya burada da yer verir: *حتى سمعت بخبر الجبر و القدر الذي دار بين أبي بكر وعمر حيث انكر عليهما النبي صلى الله عليه و اله، وقال: فيم أ بهذا أمرتم؟ هلا تكلمتم في ملك خلقه الله تعالى نصفه من النار ونصفه من الثلج، فلا النار تذيب الثلج، ولا الثلج يطفئ النار، تسيحه سبحانه من جمع بين النار والثلج... Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer arasında cereyan eden cebr ve kader hakkında bir haber duydum. Hz. Peygamber onlar arasında geçen bu tartışmayı uygun görmedi ve “ne hakkında tartışyorsunuz, bununla mı emrolundunuz? Siz Allah’ın yarısı ateşten yarısı buzdan yarattığı, ateşin buzu eritmediği, buzun ise ateşi söndürmediği, ‘ateş ve buzu bir arada cem eden Allah’ın şanı ne yücedir’ diye tesbih edip duran bir melek hakkında mı konuşuyorsunuz?” dedi.”<sup>86</sup>*

### 11. Tevrât’ın ilmî ve amelî olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olduğu sözü:

Şehristânî hem tefsirinde hem de *el-Milel*’de Tevrât’ın ilmî ve amelî olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olduğunu iddia eder. Tefsirde *”وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً”* إشارة إلى القسم العملي *”وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ”* إشارة إلى القسم العلمي “Allah Teâlâ buyurdu ki: *”Onun (Mûsâ) için levhalarda her şeyden bir öğüt yazdık”*<sup>87</sup> bölümünde ilmî kısma işaret edilirken *”ve her şey için bir tafsilat yazdık.”*<sup>88</sup> bölümünde ise amelî kısmına işaret edilmektedir” derken *el-Milel*’de ise şu ifadeler yer verir: *وأنزل عليه أيضاً الألواح على شبه مختصر ما في التوراة تشتمل على الأقسام العلمية والعملية قال الله تعالى: ” وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً”* إشارة إلى تمام القسم العملي *”وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ”* إشارة إلى تمام القسم العلمي “Allah Teâlâ aynı şekilde Musa’ya ilmî ve amelî kısımlardan müteşekkil olan Tevrat’ta bulunanların bir özeti mahi-

<sup>85</sup> Şehristânî, *Mefâtiühü’l-esrâr*, I, 54.

<sup>86</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1088.

<sup>87</sup> A’râf 7/145.

<sup>88</sup> A’râf 7/145.

yetindeki levhaları indirmiştir. Allah Teâlâ'nın âyette buyurduğu “Onun (Mûsâ) için levhalarda her şeyden bir öğüt yazdık” bölümü ilmî kısmın tamam olduğuna işaret ederken “her şey için bir tafsilat yazdık” bölümü ise amelî kısmın tamam olduğuna işaret etmektedir.<sup>89</sup>

## 12. Sâbiiliğin Hanîfliğin karşıtı olduğu iddiası:

Şehristânî her iki eserde de Sâbiiliğin ve Hanîfliğin birbirinin karşıtı olduğunu aynı cümlelerle zikreder.<sup>90</sup> Bakara sûresi 135. âyette geçen “Hanîf” kavramını açıklarken şöyle der: إن الحنيفية والصبوة متقابلتان تقابل التضاد، والحنفاء والصابئون كانوا فرقتين في أيام إبراهيم عليه السلام تقابلان تقابل أصحاب الحديث والخبر وأصحاب الرأي والنظر، فالحنفاء يتعصبون للرجال ويرون الكمال في الأشخاص ويتبعون الأنبياء ويسلمون لأحكامهم تسليماً ويؤثرون الفطرة على الاكتساب، والإسناد على الاستبداد، والنص على الرأي والقياس، ويفضلون الجسماني على الروحاني، والنبى على الملك، والطين على النار. والبشرية المركبة من الطباع الأربعة على الملكية البسيطة المفردة المجردة عن المواد والطباع.

وأما الصابئون فيتعصبون للهياكل العلوية والأصنام السفلية والروحانيات المدبرات، ويؤثرون الاكتساب على الفطرة، والبصيرة على التقليد، والرأي والقياس على النص المخالف للعقل، ويفضلون الروحاني على الجسماني، و الملك على النبي، والبسيط المجرد عن المواد والطباع على المركب منها... فهذه مذهب الصابئة وله شرح طويل يرجع فيه الى كتاب الملل birbirinin zıddı olan iki mezheptir. Hanîfler ve Sâbiiler Hz. İbrahim zamanında hadis ehli ve re'y-nazar ehline karşılık gelen iki fırkaydı. Hanîfler adamlara taassup gösteriyor, kemali şahıslarda görüyor, nebilere tâbî oluyor, onların hükümlerine tam bir teslimiyet gösteriyorlar, fıtratı iktisaba, isnâdı istibdâda, nasları re'y ve kıyasa tercih ediyorlar. Cismânîyi rûhânîye, peygamberi meleğe, toprağı ateşe, dört unsurdan mürekkeb olan beşeriyeti madde ve unsurlardan mücerred, basit tekil melekîyete üstün tutuyorlar. Sâbiiler ise yüce heykellere, süflî putlara, ve yönetici, düzenleyici rûhânîlere taassup gösteriyor, iktisabı fıtrata, basireti taklide, re'y ve kıyası akla muhalif naslara tercih ediyorlar. Rûhânîyi cismânîye, meleği peygambere, madde ve unsurlardan mücerred, basit tekili (dört unsurdan) mürekkeb olana üstün tutuyorlar.<sup>91</sup> ...İşte bu Sâbiilerin mezhebidir. Onun uzun bir açıklaması vardır. Bunun için *Kitâbu'l-Milel'e* müracaat et"<sup>92</sup> diyerek *el-Milel'e* atıfta bulunur. *el-Milel'* de ise Hanîflik ve Sâbiilik konusu tefsirdeki aynı lafızlarla daha geniş bir şekilde açıklanmıştır. وإنما ذكرنا فيما تقدم أن الصبوة في مقابلة الحنيفية... وإنما

<sup>89</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 251.

<sup>90</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 389-90; II, 633.

<sup>91</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 633.

<sup>92</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 390.

مدار مذهبهم على التعصب للروحانيين كما أن مدار مذهب الحنفاء هو التعصب للبشر الجسمانيين. والصابئة تدعي أن مذهبها هو الاكتساب والحنفاء تدعي أن مذهبها هو الفطرة. فدعوة الصابئة إلى الفطرة. “Geçen bölümde Sâbiîliğin Hanîfliğin karşıtı olduğunu belirtmiştik. Sâbiîler’in mezhebinin esası ruhanîlere katı bir şekilde bağlılık göstermek iken, Hanîfler’in mezhebinin esası ise cismânî beşere (peygamberlere) bağlılık göstermektir. Sâbiîler mezheplerinin esasının iktisâb olduğunu iddia ederken Hanîfler mezheplerinin esasının fitrat olduğunu iddia ederler. Bu sebeple Sâbiîler insanları iktisaba çağırırken, Hanîfler insanları fitrata tâbi olmaya çağırırlar.”<sup>93</sup>

### 13. Risâletin Musa ve Harun arasında ortak olması ve vasiyet-imamet meselesi:

Şehristânî hem tefsirde hem de *el-Milel*’de risâletin Musa ve Harun arasında ortak olduğunu ve Harun’un (a.s.) Musa’nın (a.s.) vasisi olduğunu iddia eder ve tefsirde şöyle der:

لا وحق القرآن إنهم ما أخذوا العلم من معدنه، ولا أتوا بيت اليقين من بابه. إنه لما مات هارون عليه السلام منتقلاً إلى رحمة الله تعالى وكان له ابنان كريمان كأنهما اللؤلؤ والمرجان اسمهما شبير وشبر، وكان النص على هارون عليه السلام. إذ كان شريكاً لأخيه موسى عليه السلام في الرسالة حيث قال: (وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي) (وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْضَحُ مِنِّي لِسَانًا فَأَرْسَلْهُ مَعِيَ رِدْءًا يُصَدِّقُنِي) وما استخلف على قومه أحداً بعد غيبته إلى الميقات إلا هارون. وكان النور مشتركاً والرسالة مشتركة والنص عليه قائماً، فلا يرجع عنه قهقرى إلى غيره. أراد موسى عليه السلام. أن ينصب مستودعاً هونائبه عليهم، وبابهم إليه، “Hayır Kur’ân hakkı için onlar ilmi madeninden almadılar ve emin eve de kapısından girmediler. Çünkü Harun (aleyhisselâm) vefat edip Allah’ın rahmetine kavuştuğunda Şübeyr/Şebîr ve Şeber/Şibr adında inci ve mercan gibi iki çocuğu vardı. Vasiyyet Harun (a.s.)’da idi. Çünkü o kardeşi Hz. Musa’nın “Onu işimde ortak kıl” (Tâhâ 20/33) ve “Kardeşim Harun, o, dil bakımından benden daha güzel konuşur. Onu da benimle beraber, beni doğrulayan bir yardımcı olarak gönder.” (Kasas 28/34) âyetlerinde geldiği üzere Musa (a.s.)’a risalet konusunda ortaklığı. Musa Mikat’a giderken kendi yerine Harun’dan başka kimseyi bırakmamıştır. Peygamberlik nuru ve risalet Harun ve Musa arasında müşterek olduğuna ve peygamberliğin Musa’dan sonra Harun’da devam edeceğine dair nas vardır. Bundan geri dönüş yoktur. Musa (a.s.) Harun’u kendisinin yerine geçecek ve kendisine kapı mesabesinde olacak bir emanetçi tayin etmek istedi.”<sup>94</sup>

<sup>93</sup> Şehristânî, *el-Milel*, II, 308.

<sup>94</sup> Şehristânî, *Mefâtihu’l-esrâr*, I, 371.



*el-Milel*'de ise risâletin Musa ve Harun arasında ortak olduğunu şu ifadelerle açıklar: و كان موسى عليه السلام قد أفضى بأسرار التوراة والألواح الى يوشع بن نون وصيه وفتاه القائم بالأمر من بعده ليفضي بها إلى أولاد هارون، لأن الأمر كان مشتركاً بينه وبين أخيه هارون عليهما السلام. إذ قال تعالى حكاية عن موسى عليه السلام في دعائه حين أوحى إليه أولاً: "وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي" وكان هو الوصي. فلما مات هارون في حال حياة موسى انتقلت الوصية إلى يوشع بن نون وديعة ليوصلها إلى شبيب وشبر ابني هارون قراراً. و ذلك أن الوصية والإمامة بعضها مستقر وبعضها مستودع. "Musa Tevrat ve levhaların sırlarını, vasîsi, hizmetlisi ve kendinden sonra davet işini üstlenecek olan Yûşa b. Nûn'a naklederek bunları Harun'un çocuklarına ulaştırmasını istemişti. Çünkü risâlet onunla kardeşi Harun arasında ortaktı. Allah Teâlâ Hz. Musa'nın ilk defa vahiy aldığı zaman yaptığı "Onu işimde ortak kıl" (Tâhâ 20/33) duasını haber vermiştir. Harun Musa'nın (a.s.) vasîsi idi, fakat Harun henüz Musa hayatta iken vefat edince söz konusu emaneti Harun'un (a.s.) oğulları Şübeyr/Şebîr ve Şeber/Şibr'e ulaştırması için vasîlik emanet olarak Yûşa b. Nûn'a intikâl etti. Bundan da anlaşılacağı üzere vasiyet ve imametin bazen sabit dururken bazen de emânet edilebilir."<sup>95</sup>

#### 14. Her iki eserde de aynı duada bulunması:

Şehristânî *Musâraatu'l-felâsife*<sup>96</sup> adlı eserinin bölüm sonlarında "اللهم انفعنا بما علمتنا وعلمنا ما تنفعنا به بحق المصطفين من عبادك" (Allah'ım seçilmiş kullarının hakkı için bize öğrettiklerinle bizi faydalandır ve faydalı kıldığın şeyleri bize öğret) şeklinde bir duada bulunur ki tefsirde de bu duayı iki farklı yerde aynı lafızlarla tekrar eder.<sup>97</sup>

#### 15. Mebde', vasat ve kemâl ıstılahlarını eserlerinde aynı minvâl üzere kullanması:

Şehristânî *el-Milel*'de şöyle söyler: وقد ورد في التوراة: أن الله تعالى: جاء من طور سيناء وظهر بساعير وعلن بفاران وساعير: جبال بيت المقدس التي كانت مظهر عيسى عليه السلام. وفاران: جبال مكة التي كانت مظهر المصطفى صلى الله عليه وسلم. ولما كانت الأسرار الإلهية والأنوار الربانية في الوحي التنزيل والمناجاة والتاويل على مراتب ثلاث: مبدأ وسط وكمال والمجيء أشبه بالوسط والإعلان أشبه بالكمال عبرت التوراة: عن طلوع صبح الشريعة والتنزيل: بالمجيء من طور سيناء وعن طلوع الشمس: بالظهور على ساعير وعن البلوغ إلى درجة الكمال: بالاستواء والإعلان على فاران "Tevrat'ta vârid olduğuna göre "Allah Teâlâ Tûr-i Sina'dan geldi, Sâ'îr'de zuhur etti ve Fârân'da alenen bilindi. Sâ'îr, İsa'nın zuhur ettiği Beytü'l-Makdîs dağları,

<sup>95</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 251.

<sup>96</sup> Şehristani, *Musâraatu'l-felâsife*, s. 36, 71.

<sup>97</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 85; II, 597.

Fârân ise Allah Resûlü Hz. Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) zuhur ettiği Mekke dağlarıdır. Vahiy, tenzil, münâcât ve tev'ildeki Rabbânî nurlar ve ilâhî sırlar üç mertebe üzeredir: Başlangıç (mebde'), orta (vasat) ve son/olgunluk (kemâl). Tûr-i Sina'dan gelme başlangıca (mebde'), Sâ'îr'de zuhur etme ortaya (vasat), Fârân'da alenen bilinme de kemâl haline benzer. Tevrat şeriat güneşinin doğuşunu temsil etmektedir, çünkü Tûr-i Sina'dan gelişte kendini göstermektedir. Güneşin yükselişi ise Sâ'îr'de zuhurunu temsil etmektedir. Kemal hali ise Fârân dağı üzerinde ilân ve istivada kendini göstermektedir.”<sup>98</sup>

*Mefâtihu'l-esrâr*'da da aynı mana ve lafızları ufak bir kaç değişiklikle tekrar eder.<sup>99</sup> الطَّبَقَاتُ عَلَيْهَا انْتِقَادَاتٌ وَقَدْ وَرَدَ فِي التَّوْرَةِ: جَاءَ اللَّهُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ وَظَهَرَ بِسَاعِيرٍ وَعَلَنَ بِفَارَانَ، وَحُمِلَ ذَلِكَ عَلَى مُوسَى وَعَسَى وَمُحَمَّدَ صَلَوَاتِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ، إِذْ كَانَ ظُهُورَ الشَّرَائِعِ وَالْحَقَائِقِ بِهِمْ وَمَرَاتِبِهِمْ فِي الدَّرَجَاتِ مَرَاتِبِ الْمَجِيءِ وَالظُّهُورِ وَالْإِعْلَانِ، فَالْمَجِيءُ مَبْدَأٌ، وَالظُّهُورُ وَسَطٌ وَالْإِعْلَانُ كِمَالٌ، وَسَيْنَاءُ مَعْرُوفٌ بِاسْتِمَاعِ الْكَلَامِ عَلَيْهِ، وَسَاعِيرُ جِبَالِ بَيْتِ الْمَقْدَسِ مَعْرُوفٌ بِظُهُورِ الْكَلِمَةِ بِهِ يَمِينًا مَعْرُوفٌ بِإِعْلَانِ الْكَلِمَاتِ وَفَارَانَ جِبَالِ مَكَّةَ مَعْرُوفٌ بِإِعْلَانِ الْكَلِمَاتِ Yine tefsirin farklı yerlerinde aynı kavramları değişik vesilelerle tekrar eder. “Her işin üç boyutu vardır: Başlangıç (mebde'), orta (vasat) ve son/olgunluk (kemâl). Başı olmayan hiçbir şeyin sonu, sonu olmayan hiçbir şeyin de başı yoktur.”<sup>100</sup> “İnsan için başlangıç (mebde'), orta (vasat) ve son/olgunluk (kemâl) vardır.”<sup>101</sup>

## 16. Dört eserinde de bazı cümle ve ibarelerin birbirine benzemesi:

Şehristânî tefsirinde şöyle der: ومن غرق في بحر الكونين لم يطمع في شط، و من تعالى إلى ذروة قاب قوسين لم يخف من حط ومن علا إلى ذروة<sup>102</sup>. “İki oluş (kevneyn) denizine dalan sahile tamah etmez. Hakikatin zirvesine çıkan da aşağı düşmekten korkmaz”.<sup>102</sup> “Denizin derinliklerine dalan sahile tamah etmediği gibi hakikatin zirvesine çıkan da aşağı düşmekten korkmaz”.<sup>103</sup> *el-Milel*'de “Marifet denizine dalan sahile tamah etmez. Hakikatin zirvesine çıkan da aşağı düşmekten korkmaz.”<sup>104</sup> *Nihâyetü'l-ikdâm*'da ise غرق في بحر المعرفة لم يطمع في شط ومن تعالى إلى ذروة الحقيقة لم يخف من حط “Marifet denizi-

<sup>98</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 254.

<sup>99</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 834.

<sup>100</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 86.

<sup>101</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 681.

<sup>102</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 290, II, 701.

<sup>103</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 701.

<sup>104</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 194.

ne dalan sahile tamah etmez. Hakikatin zirvesine çıkan da aşağı düşmekten korkmaz.”<sup>105</sup> ve “ومن غرق في بحر الحقيقة لم يطمع في شط، ومن تعالى إلى ذروة الكمال لم يخف من حط”<sup>106</sup> “Hakikat denizine dalan sahile tamah etmez. Kemal zirvesine çıkan da aşağı düşmekten korkmaz.” *Musâraatü'l-felâsife*'de ise “ومن خاض لجة البحر لم يطمع في شط ومن تعالى إلى ذروة الكمال لم يخف من حط”<sup>107</sup> şeklinde birbirine benzer cümleler kullanır.

### 17. Zâhir nurun İsrailoğullarına, gizli nurun ise İsmail oğullarına intikâl ettiği iddiası:

“Âdem'den doğan nur, İbrahim'e geçtikten sonra iki şubeye ayrılmış, biri İsrailoğullarına diğeri de İsmail oğullarına intikâl etmiştir. İsrail oğullarına intikâl eden nur zâhir iken İsmail oğullarına intikâl eden nur gizli idi. Bazı şahısların ortaya çıkması ve şahıs şahıs peygamberliğin ortaya çıkması zâhir nurun İsrail oğullarına intikâl ettiğine delil gösterilir iken birtakım menâsik ve alâmetlerin âşikar olması ve hallerin bazı şahıslarda gizlenmesi ise gizli nurun İsmail oğullarına indirildiğine delil sayılmıştır.<sup>108</sup> Tefsirde de farklı yerlerde gizli nurun İsmail (a.s.)'in oğullarında ortaya çıktığını,<sup>109</sup> onun zürriyetinin gizli nuru Hâsimoğullarına kadar taşıdığını haber vermekte,<sup>110</sup> yine *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* adlı eserinde de Hz. İbrahim'in mirasından iki nur kaldığını, onlardan ilkinin zâhir, diğerrinin ise gizli nur olduğunu bildirir.<sup>111</sup>

### Sonuç

Yukarıda sıraladığımız örneklerin sonucunda şunu ifade edebiliriz ki eserin Şehristânî'ye âidiyeti noktasında kanaatimizce hiç bir şüphe bulunmamaktadır. Eserin bugüne kadar şöhret kazanmamış olması da, genel kabule göre Eş'arî mezhebine mensup olarak kabul edilen Şehristânî'nin diğerr eserlerinin aksine bu eserinde Şîî/İmâmî veya İsmâilî sayılabilecek bazı görüşler serdetmesi sebebiyle eserin Şehristânî'ye aidiyeti hususunun kuşkulara yol açmış olması da eserin

<sup>105</sup> Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 126.

<sup>106</sup> Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm*, s. 258.

<sup>107</sup> Şehristânî, *Musâraatü'l-felâsife*, s. 17.

<sup>108</sup> Şehristânî, *el-Milel*, I, 248.

<sup>109</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, I, 334.

<sup>110</sup> Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr*, II, 643, 1079.

<sup>111</sup> Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr*, II, 1079.

Şehristânî'ye âidiyeti gerçeğini değiştirmeye yetmez. Zira her ne kadar sonraki âlimler tarafından Şehristânî'nin eserlerinde kendini itham edenlerin iddialarını temellendirecek delilleri bulmanın zor olduğu ifade edilmişse de bunlar *Mefâtihu'l-esrâr* hesaba katılmadan yapılmış değerlendirmelerdir. Çünkü Şehristânî'nin hayatı hakkındaki bize en özgün bilgileri sunan tek kaynak konumunda olan çağdaşları es-Sem'ânî, el-Beyhakî ve el-Hârizmî onu ilhada meyletme ve şeriatın nurundan yüz çevirip felsefenin karanlıklarına dalmakla suçlamakta, Ehl-i Kal'a'ya (Alamut kalesindekilere /Bâtıniyye/İsmâiliyye) meyletmek, bu fırkanın propagandasını yapmak ve Şiîlik temayülünde (teşeyyü') aşırı gitmekle itham edildiğini haber vermektedirler ki bu iddia sıradan bir iddia olmayıp üç çağdaşı tarafından da ortak dile getirilen bir husustur. Dolayısıyla tefsirde Şiî/İmâmî veya İsmâilî sayılabilecek bazı görüşler serdedilmesi tefsirin Şehristânî'ye aidiyetine bir engel teşkil etmez. Aksine itikâdî kimliği üzerinde var olan bu şüphelerin tefsiri vasıtasıyla yeniden gündeme gelmesine ve hakkındaki Şiî ve İsmâilî olduğu yönündeki iddiaların hiç de sebepsiz yere atılmadığına âdetâ bir kanıt teşkil eder.

Beyhakî gibi muasırlarının Şehristânî'nin bir tefsir yazdığını söylemesi; *Mefâtihu'l-esrâr* Şehristânî'nin ömrünün sonlarına doğru yazılan bir eser olduğundan bu eserin bir çok yerinde daha geniş bilgi için *el-Milel ve'n-nihal*, *Târihu'l-Hukemâ*, ve *el-Uyûn ve'l-enhâr* gibi daha önce yazılan diğer eserlerine atıfta bulunulması; bu tefsir ile Şehristânî'ye aidiyetinde kuşku bulunmayan *el-Milel ve'n-nihal*, *Nihâyetü'l-ikdâm*, *Musâraatu'l-felâsife*, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr* gibi elimizdeki mevcut diğer eserleri arasında yöntem ve üslup benzerliği; diğer eserinde zikredilen bazı görüş ve meselelerin birbiriyle uyumlu yönlerinin bulunması gibi sebeplerden dolayı eserin Şehristânî'ye aidiyeti (her zaman ihtiyat payı olmakla birlikte) kesin gibidir.

Zira eserin Şehristânî'ye aidiyetini belirlerken yukarıda seçtiğimiz örnekler başka kaynaklarda da geçen sıradan örnekler değildir. Bunların tamamına yakını Şehristânî'nin nev'i şahsına münhasır ve özel anlamlar yüklediği kavramlar, cümleler ve ifadelerdir. Örneğin mefruğ-müste'nef, tezat-terettüb, halk-emr gibi kavramlara özel anlamlar yükleyerek kullanması, Sâbiiliğin Hanîfliğin karşıtı olduğu sözü, bütün eserlerinde neshten muradın ibdâl ve ref' olmadığını, ikmâl ve itmâm olduğunu söylemesi, Allah Teâlâ'nın dinini yarattıklarının durumuna uygun bir biçimde tesis ettiği iddiası, insanlar arasında ortaya çıkan ilk şüphenin

Şeytandan kaynaklandığı ve yedi tane olduğu iddiası gibi pek çok iddia elimizdeki mevcut kaynaklarda bulunmayan tamamen Şehristânî'ye has iddialardır.

### Kaynakça

- Âlûsî, Ebü'l-Fazl Şihâbuddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut 2005.
- Arpa, Recep, “Şehristânî'nin Nesh Anlayışı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 32, İstanbul 2014, ss. 39-61.
- el-Askalânî, İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Beyrut, 1414/1993.
- Beyhakî, Ebü'l-Hasen Zahîruddîn Ali b. Zeyd, *Tetimmetü sıvâni'l-Hikme*, thk. Refik el-Acem, Beyrut 1994.
- Brockelmann, Carl, *Supplement*, Leiden 1937, I, 762.
- Dânişpajûh, Muhammed Tâkî, Dâi'd-duât Tâcüddîn Şehristânî”, *Nâme-yi Âsitân-i Quds*, Meşhed 1969, VIII, s. 61-63.
- Demir, Abdulalim, *Şehristânî'nin Mefâtihu'l-Esrâr'Adlı Tefsirindeki Yöntemi*, (Yüksek Lisans Tezi), DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut 1990.
- Harman, Ömer Faruk “Şehristânî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 467-468.
- el-Hillî, İbnü'l-Mutahhar Cemâlüddîn Hasen b. Yûsuf b. Ali, *Minhacü'l-kerame fi ma'rifeti'l-imame*, thk. Abdurrahim Mübarek, Meşhed 1421.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddîn, *Vefeyâtü'l-a'yân*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut trs.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed, *Minhâcü's-sünne* nşr. M. Reşad Salim, Riyad 1986.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed, *Der'u teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, nşr. M. Reşad Salim, 2. bsk., Riyad 1991.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır *Bihâru'l-envâr*, Beyrut 1404/1984.
- el-Meclisî, *Mirâtü'l-ukûl fi şerhi ahbari âli'r-Resûl*, Darü'l-Kütübî'l-İslamiyye, Tahran 1410.
- Nâinî, Muhammed Rıza Celâlî *Şerh-i hâli ve âsar-ı Hüccetü'l-Hak Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî*, Tahran Çap-ı Taban 1343hş/1964.
- Okumuş, Mesut, “Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr, tahkik ve ta'lik: Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezi'l-buhûsi ve'd-dirasâti li't-türâsi'l-mahtut, II cilt, Tahran 1429/2008”, (Kitap Tanıtımı), *İslami İlimler Dergisi*, yıl 5, sayı 1, Bahar 2010, s. 215-220.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum: Tefsirde Bâtınîlik ve Bâtınî Te'vil Geleneği*, Ankara 2003.
- Öztürk, Mustafa, “Mefâtihu'l-Esrâr Adlı Kur'ân Tefsiri Bağlamında Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Bir İnceleme”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 12, sayı: 1, ss. 1-41, Adana 2012.

- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm, *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, Bağdat 1975.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm, *el-Müntehab min mu'cemi şüyuhî'l-İmam el-Hafız Ebî Sa'd Abdülkerîm İbn Muhammed b. Mansur es-Sem'ani et-Temîmî*, dirase ve tahkik: Muvafak b. Abdullah b. Abdülkadir, Riyad 1996/1417.
- es-Suheybânî, Muhammed b. Nâsır b. Sâlih, *Mencehü's-Şehristânî fi kitâbihi'l-Milel ve'n-Nihal*, Dâru'l-Vatan, Riyad trs.
- es-Sübki, Tâceddîn Abdülvehhâb, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, Kahire 1964-1976.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-ebrâr*, nşr. Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezü'l-bühûs ve'd-dirâsât li't-türâsi'l-mahtût-mîrâs-ı mektûb, Tahran 2008.
- eş-Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fi ilmi'l-keâm*, nşr. Alfred Guillaume. ts.
- eş-Şehristânî, *Musâraatu'l-felâsife*, nşr. Süheyr Muhammed Muhtar, Kahire 1396/1976.
- eş-Şehristânî, *Meclis fi'l-halk ve'l-emr, Mefâtihu'l-esrâr*'ın ekinde. Farsça aslından Arapça'ya çeviren, Muhammed Ali Âzerşeb, Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât li't-Türâsi'l-Mahtût-Mîrâs-ı Mektûb, Tahran 2008.
- eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, nşr. Emir Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâûr, 3. bs., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1414/1993.
- Steigerwald, Diana, Al-Shahrastâni's Contribution to Medieval Islamic Thought, *Reason and inspiration in Islam: theology, philosophy and mysticism in Muslim thought: essays in honour of Hermann Landolt* içinde, ed. Todd Lawson, The Institute of Ismaili Studies, London 2005.
- Tancı, Muhammed, "Şehristânî", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1993, XI, 393-396.
- et-Tûsî, Nâsiruddîn, *Contemplation and Action: The Spiritual Autobiography of a Muslim Scholar*, ed. ve çev. S.J. Badakhchani, London 1998.
- Zencânî, Ebû Abdillâh, *Târihu'l-Kur'ân*, Beyrut 1388/1969.
- Zirikî, Hayreddîn, *el-A'lâm kamusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, 15 bs., Dâru'l-ilm li'l-Melâyin, Beyrut 2002.